

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

КАСБ ТАЪЛИМИ ФАКУЛЬТЕТИ

5-КТИ-12 ГУРУҲ ТАЛАБАСИ

АБДУРАХИМОВ ОТАБЕКНИНГ

**КОРХОНАДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ТАВАККАЛЧИЛИГИНИ
КАМАЙТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ МАВЗУСИНИ
ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН
ФОЙДАЛАНИШ**

МАВЗУСИДА БАЖАРГАН

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар:

и.ф.д. Б.Махмудов

Наманган-2016

Мундарижа

Кириш

1-боб. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилиги мазмуни, таркиби самарали бошқариш масалалари

1.1. Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлиги.

1.2. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари

1.3. Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асослари

2-боб. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтириш йўналишлари

2.1. Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва йўллари

2.2. Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари

2.3. Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг муҳим шарти сифатида

3-боб. Мавзуни ўқитиш методикаси

3.1. Ўқитишда инновацион технологиялар

3.2. Маъруза машғулоты методикаси

3.3. Амалий машғулот методикаси

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Маълумки, корхоналар ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишда таваккалчиликни қўллаш ва уни бошқариш масалалари жамиятимизнинг юксалишида алоҳида аҳамият касб этади. Чунки иқтисодиёт тармоқлари самарали фаолиятини ташкил этишда ва ривожланишида корхоналарни қўплаб пайдо бўлиши ва улар ўртасида рақобат муҳитини шаклланиши миллий иқтисодиётимизнинг ҳам ривожланишига олиб келувчи жараёнларни тезлаштиради. Айниқса сўнгги йилларда, ишлаб чиқариш корхоналарида таваккалчиликни қўллаш ва бошқаришда қулайлик яратиш мақсадида бир қатор меъёрий ҳужжатлар қабул қилиндики, корхоналар фаолиятини ҳуқуқий асослаб ўз фаолиятини олиб бориши учун кенг эътибор қаратилмоқда.

2015 йилда амалга оширган кенг кўламли, узоқни кўзлаган ислохотларни ҳаётга тадбиқ этиш эркин тадбиркорликка кенг имтиёз ва преференциялар йўлини очиб бериш, инвестициялар, аввало, чет эл инвестицияларининг ҳажмини ошириш ва жорий этиш иқтисодиётимизнинг барқарор ўсиш суръатларини ва унинг макроиқтисодий мутаносиблигини таъминлаш бўйича ўз ижобий таъсирини берди, дейилади Президентимиз маърузаларида. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳамон давом этаётганига қарамасдан, ҳисобот йилида ялпи ички маҳсулот 8 фоиз, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 8 фоиз, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қарийб 7 фоиз, қурилиш-монтаж ишлари ҳажми салкам 18 фоизга ошди. Йиллик бюджет ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,1 фоиз профицит билан бажарилди. Инфляция даражаси 5,6 фоизни ташкил қилди, яъни прогноз кўрсаткичлари доирасида бўлди.

Халқаро миқёсда катта нуфузга эга бўлган Жаҳон иқтисодий форуми рейтингига кўра, Ўзбекистон 2014-2015 йиллардаги ривожланиш яқунлари ва 2016-2017 йилларда иқтисодий ўсиш прогнозлари бўйича дунёдаги энг тез ривожланаётган бешта мамлакат қаторидан жой олгани албатта барчамизга мамнуният етказди¹. Бу эса ҳукуматимиз сиёсатида иқтисодий ислохотларнинг устувор вазифалари қаторида кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни янада ошириш, таваккалчиликни минималлаштириш асосида иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва модернизация қилиш масалалари алоҳида ўрин олган. Биз танлаган мавзу шу нуқтаи назардан ўта долзарбдир.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда корхоналар самарали фаолиятни ташкил этишда таваккалчиликни бошқариб бориш бўйича орттирилган ижобий тажриба мавжуд, аммо бу секторни ривожлантириш, унинг фаолиятини янада яхшилаш мақсадида хизмат кўрсатувчи инфратузилмалар фаолиятини кучайтириш, қолаверса, энг муҳими уни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни ошириш зарур. Шунинг учун

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.

Республикамиз ҳукумати томонидан ишбилармонларни қийнаётган айрим муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган чора-тадбирларни кўриб бориш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, Наманган вилоятида корхоналарда таваккалчиликни бошқариш ва уни минималлашувини ташкил этиш масалаларига оид ёндашувлар сўнгги йилларда оммавийлашмоқда.

Бироқ, амалий жараёнлар таҳлил қилинганда нафақат миллий иқтисодиётимиздаги корхоналарда таваккалчиликни бошқариш соҳасида жиддий муаммолар юзага келган. Шу нуқтаи назардан корхона фаолиятини ташкил этиш, унда ишлаб чиқариш таваккалчилигини самарали бошқариш мақсадида илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланиб, ҳамда мавзуни ўқитишнинг методикасини яратиш ушбу битирув малакавий иш мавзуси ўзига хос долзарблик касб этади.

Муаммони ўрганилганлик даражаси. Корхона фаолиятини ривожлантириш ва у орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришга оид масалалар ғарб мамлакатларида чуқур ўрганилган ва бу жараён давом этиб келмоқда. Ғарбнинг таниқли иқтисодчи олимларидан ҳисобланган В.Леонтьевнинг бу соҳадаги алоҳида хиссалари борлигини қайд этиб ўтиш зарур. Унинг назарий асосланган асарлари дунё миқёсида танилган.

Россиялик иқтисодчи олимлардан А.Блинов, Г.Данишевская, И.Ершов, Б.Ичитовкин, В.Крупнов, Б.Райзберг, В.Рубе ва бошқалар тадқиқотларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистонда тадбиркорликнинг фундаментал-назарий ва амалий муаммолари И.А.Каримовнинг бир қатор асарларида ўрганилган. Шунингдек, В.Шепелев, Т.Эргашев, Б.Эркаев, Х.Рахмонкулов, М.Мирсаидов каби олимлар асарларида кўрилган.

Бироқ, корхона фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг ўзига хос йўналишлари ва мавзуни ўқитишнинг методик ишланмаларини тадқиқ этиш бу соҳага доир масалалар бўйича ҳали давом эттириш лозимлигини тақозо этади.

Битирув малакавий ишининг мақсади бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорликни ривожлантириш ва унда таваккалчиликни бошқариш юзасидан илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдир. Мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар ечими ҳал этилди:

- таваккалчиликни бошқаришнинг назарий моҳиятини ёритиш;
- корхоналар фаолиятидаги таваккалчилик чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини изоҳлаш;
- таваккалчиликни синфларга ажратишнинг умумий тамойиллари ва баҳолаш усулларини қайд этиш;
- Наманган тумани машина-трактор паркиннг иқтисодий ривожланиши ва тавсифини ифода этиш;
- Наманган тумани машина-трактор паркида таваккалчиликни бошқарилиши ва бу соҳада юзага келган муаммоларни аниқлаш;

- корхона фаолиятида таваккалчиликни бошқариш ва уни қулайлаштириш омилларини ишлаб чиқиш;

- таваккалчиликни бошқаришни такомиллаштириш ва унинг самарадорлигини белгилаш.

Битирув малакавий ишининг объекти сифатида, касб ҳунар коллежларидаги ўқитиш жараёнлари олинди.

Битирув малакавий ишининг предмети сифатида корхоналарнинг фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилигини пасайтириш йўналишлари танланди.

Битирув малакавий ишининг услубий ва назарий асоси Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мамлакат иқтисодий сиёсатига оид асарлари; корхоналар фаолиятига доир Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари ва меъёрий ҳужжатлари; корхоналарни ривожлантириш ва унда меҳнат унумдорлиги ва самарадорлигини ошириш бўйича чет эллик ҳамда маҳаллий олимларнинг илмий асарлари; республика миқёсида нашр этилаётган иқтисодий йўналишдаги журналлар ва рўзномалар ташкил этади.

Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти. Корхоналарни ривожлантириш, самарали фаолиятини ташкил этишда таваккалчиликни самарали бошқариш, уни минималлаштириш ҳамда мавзуни ўқитиш юзасидан ишлаб чиқилган методик ишланмалар битирув малакавий ишининг аҳамиятини ташкил этади.

Битирув малакавий ишининг таркиби. Битирув малакавий иши кириш, учта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

1-боб. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилиги мазмуни, таркиби самарали бошқариш масалалари

1.1. Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлиги.

Жахон иқтисодиётида рўй бераётган глобал силжишлар дунё мамлакатлари иқтисодиётини турлича таъсир кўрсатиб келмоқда. Мамлакатимизда миллий иқтисодиётни ривожлантириш, корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта қуrolлантириш орқали ишлаб чиқариш корхоналари фаолияти тубдан ислох қилиб бoрилмоқда. Бoзор муносабатлари ривожланиб бoраётган айни шарoитларда ишлаб чиқариш корхоналари фаолияти тараққий этиб бoриши билан хўжалик юритишнинг асосини ташкил этувчи рақобатнинг аҳамияти oртиб бoрмоқда. Бундай шарoитда муваффақиятли фаолият юритиш учун тадбиркорлар самарали бошқарув услубларини билишлари, таваккалчилик чегараларини аниқлай олишлари, мавжуд вариантлардан энг мақбулини танлай олишлари керак. Бу эса тадбиркорнинг ишбилармонлиқ қобилияти билан белгиланади ва ҳар бир тадбиркордан маълум даражада билим ва малака талаб қилади.

Тадбиркорлик – фойда олиш мақсадида ўз мол-мулкини таваккалчилик асосида бизнесга тикиш жараёни эканлиги туфайли, бундай фаолият доимий равишда маълум бир хатарлар билан боғлиқ бўлади.

Мамлакатимиз ва хорижда тўпланган тажрибалар тадбиркорлик фаолиятини таваккалчиликсиз амалга ошириб бўлмаслигини кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган инсонларнинг ҳаёти умид ва тушкунлик, тинимсиз меҳнат ва хавотирларга тўла бўлади.

Тадбиркор таваккалчилиги юқори бўлган ишга тайёр бўлган одамлар қаторига киради. У таваккалчилиги ўта юқори бўлган лойиҳаларни ечиши ва ҳал қилиши мумкин ёки таваккалчилигининг даражаси унчалик кучли бўлмаган бизнес билан шуғулланиши мумкин.

Таваккалчилик – келгусидаги вазият ноаниқ бўлган шарoитда пировард натижа яхши бўлишига умид боғлаб, мол-мулк ёки фойдадан маҳрум бўлиш (тўлиқ ёки қисман) хавфини ўз бўйнига олиб амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолиятидир¹.

Тадбиркорлик субъектининг фаолияти билан боғлиқ таваккалчилик турларининг моҳияти ва келиб чиқиш хусусиятларига кўра қуйидагича туркумлаш мумкин (1-жадвал):

- табиий жараёнлар билан боғлиқ таваккалчилик;
- ишлаб чиқариш фаолиятига оид таваккалчилик;
- маҳсулотларни ташиш ва асраш жараёни билан боғлиқ таваккалчилик;
- тижорат фаолиятига оид таваккалчилик;

¹ А.Юлдашев ва бошқалар. Молиявий менежмент. Ўқув қўлланма. Т.: Ворис нашриёти, 2013.

- молиявий фаолиятга оид таваккалчилик;
- сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳусусиятдаги таваккалчилик.

Таваккалчиликни туғдирадиган хавфларнинг турлари хилма-хил бўлиб, уларнинг баъзи бирлари субъектнинг ўз фаолиятини натижасида юзага келса, иккинчи турлари унга боғлиқ бўлмаган ташқи омилларнинг таъсирида юзага келади.

1-жадвал

Тадбиркорлик субъектининг фаолияти билан боғлиқ таваккалчилик турлари

Таваккалчиликнинг турлари	Таркиби
Табиий жараёнлар билан боғлиқ таваккалчилик	- фавқулодда юз берадиган табиий офатларнинг (ер қимирлаши, ёнғин, сув тошқини, жала, дўл, довул, қурғоқчилик ва бошқа) хавфи; - табиий-иқлимий шароитлар, об-ҳавонинг кескин ўзгариши билан боғлиқ хавф-хатарлар ва бошқалар.
Ишлаб чиқаришга оид таваккалчилик	- ишлаб чиқариш жараёнининг издан чиқиши ёки тўхтаб қолиши хавфи; - моддий ресурслар бўйича таъминотдаги узилишларнинг хавфи; - технологик асбоб-ускуналарнинг жисмоний ва маънавий эскириши, ишдан чиқиши ва бузилиш хавфи; - бино-иншоотларнинг емирилиши, чўкиши ва қулаши билан боғлиқ хавфлар; - сифатсиз хом ашё оқибатида яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқариш хавфи; - меҳнат хавфсизлигига риоя этмаслик оқибатида ходимларнинг жароҳат олиши хавфи ва бошқалар.
Маҳсулотларни асраш ва ташишга оид таваккалчилик	- транспорт воситаларида юкларни ташиш жараёнида рўй бериши мумкин бўлган йўқотишлар ва nobудгарчиликлар; - маҳсулотларни асраш жараёнида юз бериши мумкин табиий меъёрдаги ва ундан юқори бўлган бузилишлар ва nobудгарчиликлар хавфи; - товар-моддий қийматликларни ўғирлаш ва талон-тарож қилиш оқибатида кўрилиши мумкин бўлган зарарлар.
Тижорат фаолиятига оид таваккалчилик	- бозор конъюктурасидаги ўзгаришлар хавфи; - истеъмолчилар талабининг тушиб кетиши хавфи; - бозорда таклиф ҳажмининг кескин ошиб кетиши хавфи; - маҳсулотнинг сотилмай қолиши хавфи;

	- рақобат курашига бардош беролмаслик хавфи; - маҳсулот баҳосининг кескин пасайиши хавфи ва бошқалар.
Молиявий фаолиятга оид таваккалчилик	- пулнинг қадрсизланиши ва инфляция хавфи; - валюта ҳисобрақамидаги маблағларнинг салбий фарқланиши хавфи; - инвестицион сарфларнинг ўзини қопламаслиги хавфи; - пул оқимлари ва айланма маблағларнинг етишмаслиги хавфи; - дебитор ва кредитор ўарзларнинг кўпайиб кетиши хавфи; - нотўловлар хавфи; - қимматли қоғозлар қийматининг тушиб кетиши хавфи; - ўарзга олинган маблағларни қайтаролмаслик хавфи ва бошқалар.
Сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий характердаги таваккалчилик	- миллий можаролар, ҳарбий тўқнашувлар, ғалаёнлар, терроризм хавфи; - иш ташлашлар, коррупция ва жинойтчилик хавфи; - кутилмаганда солиқ, божхона ва бошқа меъёрий қонунчилик ҳужжатларининг ўзгариши; - иқтисодий бекарорлик ва ўсиш суръатларининг пасайиши; - экспорт ва импорт тартибини мураккаблаштириш хавфи.

Ташқи омилларга боғлиқ бўлмаган таваккалчилик кўпинча қуйидаги сабабларга кўра вужудга келиши мумкин:

- бошқарув ходимларининг ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий ва бошқа соҳаларда нотўғри қарорлар қабул қилиши;
- ходимларни танлаш ва жой-жойига қўйишдаги хатоликлар;
- ходимларнинг ўз хизмат вазифасига масъулиятсизлик билан ёндошуви;
- субъектни ривожлантириш стратегияси ва бизнес режасини нотўғри шакллантириш;
- ўзини қопламайдиган ва аниқ ҳисоб-китоблар қилинмаган лойиҳаларга қўл уриш;
- даромадлар ва харажатларни доимий назорат остига олмаслик;
- бизнесдаги ташқи шерикларни танлашга масъулиятсизлик билан ёндошув;
- бухгалтерия ҳисобини тўғри ва аниқ юритмаслик;
- ҳисобот шакллари тўғри ва аниқ тўлдирмаслик;

- бозор конъюктурасини, рақобат муҳитини, талаб ва таклиф нисбатини, истеъмолчиларнинг ҳатти-ҳаракатини ва бошқа омилларни доимий кузатиб бормаслик.

Бундай таваккалчиликларнинг турларини субъект бошқарувчилари доимий равишда кузатиб боришлари ва улар натижасида юзага келадиган зарарларни пасайтириш тадбирларини белгилаб боришлари мумкин.

Ташқи омилларнинг таъсири натижасида юзага келадиган таваккалчилик турлари субъект бошқарувчилари ёки ходимларининг ҳатти-ҳаракатларига боғлиқ бўлмай, кўпинча фавқулодда шарт-шароитларнинг таъсирида юзага келади.

Ҳар қандай тадбиркорлик фирмаси таваккалчилик билан боғлиқ фаолият олиб борар экан, доимий равишда таваккалчилик турларини аниқлайди, маъқул бўлган чегарасини белгилайди ҳамда унинг кескин оқибатларидан ўзини ҳимоялаш йўллари кидиради. Одатда, ишлаб чиқаришда фойда даражасини аниқлашдаги хатоликларга йўл қўймаслик ва шу жиҳатларни яхшилаш мақсадида турли туман таваккалчиликка борадилар. Шундай шароитда қайси турдаги таваккалчиликни танлаш, қайси бири кўпроқ самара бериши мумкинлигини аниқлаш кўп жиҳатдан таваккалчилик турларининг илмий асосланган тавсифномасини билишни тақозо этади. Шундай тавсифнома қуйидаги кўринишга эга (1-чизма):

1-чизма

Ишлаб чиқаришда таваккалчиликнинг турлари

Соф таваккалчилик салбий (зарар, зиён) ёки нол натижага эришиш эҳтимolini билдиради. Бундай турдаги таваккалчиликка табиат, экология, сиёсат, транспорт ва қисман тижорат билан боғлиқ таваккалчиликлар киради.

Чайқовчилик (спекулятив) таваккалчилик ҳам салбий (зарар, зиён), ҳам ижобий натижа (ютук, фойда)га эришиш эҳтимolini билдиради. Бу турдаги таваккалчиликка молия билан боғлиқ бўлган икки турдаги, яъни инвестиция ва пулнинг сотиб олиш қобилияти билан боғлиқ бўлган таваккалчиликлар киради.

Табиат билан боғлиқ таваккалчилик турига табиий офатлар оқибатида эҳтимол (таваккал) қилинадиган зарарлар киради. Масалан, ер қимирлаши, сув тошқини, довул, эпидемия ва бошқалар туфайли кўрилган зарар даражаси.

Экология билан боғлиқ таваккалчилик — бу атроф муҳитнинг ифлосланиши оқибатида эҳтимол (таваккал) қилинадиган зарар ёки қўшимча харажат.

Сиёсат билан боғлиқ таваккалчилик — бу сиёсий бекарорлик оқибатида эҳтимол қилинадиган моддий (молиявий) зарарлар. Бу таваккалчилик корхона фаолиятига эмас, балки мамлакатдаги ижтимоий сиёсий барқарорликка боғлиқ. Бунга оммавий тартибсизликлар, иш ташлашлар, ғалаёнлар, эмбаргони жорий қилиш, ҳукуматнинг олдинги шартномаларини бажаришдан бош тортиши каби оқибатлар натижасида кўрилиши таваккал қилинадиган зарарлар киради.

Транспорт билан боғлиқ таваккалчилик — бу автомобил, темир йўл, денгиз, ҳаво транспортларида юкларни ташиш жараёнида эҳтимол (таваккал) қилинадиган зарарлардир.

Тижорат билан боғлиқ таваккалчилик — бу хўжалик субъектларининг тадбиркорлик фаолияти оқибатида эҳтимол (таваккал) қилинадиган зарарлардир. Бундай турдаги таваккалчилик ўз навбатида ишлаб чиқариш, савдо ва қисман молия билан боғлиқ бўлган таваккалчиликларга бўлинади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ таваккалчилик — бу ишлаб чиқариш жараёнининг тўхтаб қолиши ёки бир маромда ишламаётганлиги, технологиянинг бузилиши, сифатсиз хом ашё оқибати ёки ходимларнинг сифатсиз ишлашлари эвазига эҳтимол (таваккал) қилинадиган зарар ёки қўшимча харажатлардир.

Савдо билан боғлиқ таваккалчилик — бу ўзаро тўловларнинг кечиктирилиши, шартнома шартларининг бажарилмаслиги оқибатида эҳтимол (таваккал) қилинадиган зарар ёки олинмайдиган даромад.

Молия билан боғлиқ таваккалчилик — бу эҳтимол қилинадиган молиявий зарарлар бўлиб, у ўз навбатида инвестиция ва пулнинг сотиб олиш қобилияти билан, шунингдек, инфляция ва валюта билан боғлиқ бўяган таваккалчилик турларига бўлинади.

Инфляция билан боғлиқ таваккалчилик — бу олинган даромадларнинг кадри юқори инфляция оқибатида тезроқ қадрсизланишини билдиради.

Валюта билан боғлиқ таваккалчилик — бу чет эл валютаси курсининг ўзгариши оқибатида кўриладиган катта зарарни билдиради. Бу таваккалчилик

экспорт-импорт операцияларини, шунингдек, валюта операцияларини баҳолашда ўта зарурдир.

Инвестиция билан боғлиқ таваккалчилик қуйидаги турларга бўлинади (4.3-чизмага қаранг):

Тизимли таваккалчилик — у ёки бу бозорда конъюнктуранинг ёмонлашиши ёки тушиб кетиши оқибатида эҳтимол қилинадиган зарар. Бу таваккалчилик инвестицияни аниқ бир объектга эмас, балки муайян бозор (масалан, валюта бозори, кўчмас мулк бозори ва бошқалар) учун барча қўйилган маблағ бўйича таваккалчиликни ифодалайди. Бунда инвестор катта зарар етказмасдан туриб ўз маблағини қайтара олмайди.

Тизимли таваккалчилик усулида инвестицияни қайси бир активга (айтайлик, қимматли қоғозларга ёки кўчмас мулкка) таваккал қилиб сарфлаш мақсадга мувофиқлиги аниқланади.

Селектив таваккалчилик — у ёки бу бозорда инвестиция объектини нотўғри танлаб олиниши оқибатида кўриладиган таваккал зарар ёки бой берилган наф. Масалан, қимматли қоғозлар портфелини шакллантиришда фонд биржасидаги қимматли қоғозларни нотўғри танлаш оқибатида кўриладиган зарар шундай таваккал турига киради.

Кредит таваккалчилиги — қарз олган томоннинг ўз мажбуриятларини тўлай олмаслик хавфи. Банк яхши фойда кўриши учун кредитлаш хавфини камайтириши шарт. Банк хамиша қарзнинг ўз вақтида ва фоиз билан қайтиб келиши қай даражада мумкинлигини назарда тутиб таваккалга боради, Бундай таваккалчиликка кредитни тўлаш муддатини кечиктириш ёки облигацияларга тўлашни «музлатиб» қўйиш мисол бўлади.

Регионал таваккалчилик муайян регионларнинг иқтисодий ҳолати билан боғланган бўлиб, у:

- мазкур регионнинг асосий маҳсулотига (масалан, республикамизда пахтага) бўлган конъюнктура нархининг пасайиши оқибатида кўрилиши мумкин бўлган зарар хавфи;

- иқтисодий ёки сиёсий мустақилликка эришиш оқибатида кўрилиши мумкин бўлган зарар хавфи;

- ишлаб чиқаришнинг кескин тушиб кетиши ёки ишсизлик даражасининг ошиши оқибатида кўрилиши эҳтимол қилинадиган зарар хавфини ифодалайди.

Тармоқ билан боғлиқ таваккалчилик айрим тармоқ иқтисодиёти билан боғлиқдир ва у иккита омил таъсири остида бўлади:

- тармоқцаги циклик беқарорлик;

- тармоқ ишлаб чиқаришининг ҳаётий босқичлари.

Яъни кириш, ўсиш, етилиш, тўйиниш, тушкунлик даврига қараб туриб тадбиркорлик фаолияти ёки инвестиция таваккалчилиги турлича даражада бўлади.

Корхона таваккалчилиги инвестиция объекти бўлган аниқ корхона фаолияти билан боғлиқ. Гарчи бу таваккалчилик тармоқ ва регионал таваккалчиликлар таъсири остида бўлсада, ундаги таваккалчилик даражаси корхонанинг бозордаги мавқеи, доимий мижозлар (истеъмолчилар)нинг

бўлиши, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифати ва бошқаларга боғлиқ. Корхона фаолиятидаги таваккалчилик кўйидаги кўринишларда бўлади:

-ишлаб чиқарилган маҳсулотни истеъмолчи томонидан талаб қилиб олинмаслиги оқибатида кўриладиган таваккал зарар;

-хўжалик шартномаларини бажармаслик оқибатида кўриладиган таваккал зарар;

-рақобатнинг кучайиши оқибатида кўриладиган таваккал зарар;

-бозор конъюнктурасининг ўзгариши оқибатида кўриладиган таваккал зарар;

-кўзда тутилмаган харажатларнинг вужудга келиши ва даромаднинг камайиши оқибатида кўриладиган таваккал зарар;

-корхона маблағининг талафоти туфайли кўриладиган таваккал зарар.

Инвестиция таваккалчилиги деганда янги товар ёки хизмат, янги технологияни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш учун сарфланган харажатларнинг қопланмаслиги оқибатида кўриладиган таваккал зарар тушунилади

Таваккал капитал — бу фан техника янгиликларини жорий этиб, янги технологияни ўзлаштириб, бозор рақобатига бардош берадиган янги товарларни ишлаб чиқариш учун таваккалига кўйиладиган (сарфланадиган) капитал.

Таваккал капитал эгаси маълум иқтисодий хавфни ўз зиммасига олади, чунки янги ишга солинган капиталнинг нақадар фойда бериши ёки бермаслиги олдиндан аниқ маълум бўлмайди. Лекин капитал тусмолланиб, кўр кўрона қўйилмайди, балки у янгиликка бўладиган талабни, бозорнинг умумий ҳолатини ҳисобга олади, бизнес соҳасида маслаҳат берувчи фирмалар хизматидан фойдаланади. Таваккал капитални одатда майда бизнес вакиллари ёки уларга алоқадор йирик фирмалар қўяди. Таваккал капитал фан техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этишда катта рол ўйнайди.

Инвестиция объекти бўлиши у ёки бу товарни сотиш жараёнида унинг сифатини баҳолашдаги ўзгариш оқибатида кўзланган зарар хавфи инвестиция объекти (қимматли қоғозлар, қимматбаҳо нодир металллар, кўчмас мулк ва ҳоказо)ни тугатилиш капитали деб аталади.

Таваккалчиликдаги хавф даражасини аниқлаш, унинг олдини олиш йўллари излаб топиш ва оқибатида юз бериши мумкин бўлган зарарларни пасайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишга оид фаолиятни **таваккалчиликни бошқариш тизими** деб аталади.

Тадбиркорнинг **таваккалчиликни бошқариш** доирасидаги фаолияти ўз субъектининг даромадлигига таҳдид солувчи таваккалчиликларнинг таъсиридан ҳимоя қилишга йўналтирилган.

Таваккалчиликни оқилona бошқариш субъектнинг узоқ муддатли истикболда муваффақиятга эришиш имкониятини оширади, унинг молиявий ҳолатининг ёмонлашиш хавфини бир мунча бўлсада камайтиради.

Тадбиркор учун пайдо бўладиган таваккалчиликни тахминий билиш зарурдир, лекин бунинг ўзи етарли эмас. Мухими, таваккалчиликнинг аниқ тури корхона фаолиятига қандай таъсир кўрсатаётганлиги ва қандай

оқибатларга олиб келиши мумкинлигини аниқлаб, уни тўғри баҳолай билиш ва шундан сўнг субъектининг иқтисодий самарадорлигига таъсирини ҳисоблаб топишдир. Таваккалчиликни бошқариш бир-бирини тўлдириб боровчи бир нечта босқичлардан иборат бўлади.

Таваккалчиликни бошқаришда энг аввало юзага келиши мумкин бўлган унинг турлари аниқланади, улар таҳлил этилади ва зарарнинг кутиладиган даражаси ҳисобланади. Кейинги босқичда унинг олдини олиш, кўрилиши мумкин бўлган зарарларни пасайтириш ёки суғурталаш тадбирлари ишлаб чиқилади ва уни бошқариш усуллари танланади. Охириги босқичда эса кўрилган зарарларни қоплаш, оқибатларини таҳлил этиш ва бартараф қилиш чоралари кўрилади.

Умуман олганда, таваккалчиликни бошқариш тадбиркорга ресурслардан янада оқилона фойдаланиш, жавобгарликни тақсимлаш, фирма фаолиятининг натижаларини яхшилаш ва таваккалчиликнинг таъсиридан хавфсизлигини таъминлаш имконини яратилади.

1.2. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари

Таваккалчиликларни бошқариш жараёнида асосий эътибор уни баҳолашга қаратилади.

Таваккалчиликни баҳолаш – унинг даражасини миқдорий ёки сифат ўлчамлари билан аниқлашдир.

Таваккалчиликнинг тахминий эҳтимолини аниқлаш турли йўллар билан амалга оширилиши мумкин. Илмий адабиётларда тадбиркорлик таваккалчиликларини баҳолашнинг 4 усули келтирилади²:

- **Статистик усул;**
- **Эксперт усули;**
- **Аналитик усул;**
- **Комбинациялаштирилган усул.**

Статистик усулда субъектнинг ва тармоқдаги бошқа турдош субъектларнинг бир неча йиллик фаолияти давомида юз берган таваккалчилик ҳодисалари ҳамда уларнинг таъсирида кўрилган зарарларнинг даражаси ўрганиб чиқилади.

Эксперт усулида иш тажрибаси юқори ва мазкур соҳада эксперт ҳисобланган юқори малакали мутахассисларнинг фикрлари, аниқ ҳисоб-китоблари ва тавсиялари эътиборга олинади.

Аналитик усулда иқтисодий-математик усуллар, вазиятли иш ўйинлари ва эътимоллар назариясидаги моделлар ёрдамида таваккалчиликнинг даражасига баҳо берилади.

Комбинациялаштирилган усул юқорида келтирилган барча усулларни ёки улардан бир нечасини қўллаш орқали амалга оширилади.

² З.Собирова. Таваккалчиликни бошқариш. Ўқув қўлланма. Т.: ТДИУ, 2012, 45 б.

Тадбиркорлик таваккалчилигини ҳал қилиш жараёнида тадбиркор олдида мавжуд усуллардан бирини, яъни талабга жавоб берадиганини танлаш масаласи кўндаланг туради. Бунинг учун тадбиркор барча ҳолатларни таҳлил қилиб чиқиши керак. Тадбиркорлик таваккалчилигини баҳолаш ва ҳисобларнинг аниқлиги мутахассисларнинг малакасига ва улар ҳал қилаётган ҳолатга боғлиқ.

Ўз фаолияти учун маъқул бўлган таваккалчилик даражаси, қоида бўйича, активлар ва хусусий капиталнинг қиймати, пул оқимларининг миқдори, тўловга қобиллик даражаси, соф фойда ва рентабеллик каби кўрсаткичлар билан аниқланади.

Таваккалчиликнинг *йўл қўйилиши мумкин бўлган, жиддий зарар тугдирадиган* ва *ўта хавфли* даражалари мавжуд бўлади.

Йўл қўйилиши мумкин бўлган таваккалчилик даражасида кўрилган зарарларнинг миқдори субъектнинг ҳақиқатда эришган соф фойдаси миқдоридан ошиб кетмагани маъқул.

$$\text{Зарарнинг миқдори} \leq \text{Соф фойда}$$

Жиддий зарар тугдирадиган таваккалчилик даражасида кўрилган зарарларнинг миқдори субъектнинг соф фойдасидан юқори, аммо, жорий ликвидликни таъминлайдиган активларининг қийматидан ошиб кетмаслиги лозим.

$$\text{Соф фойда} < \text{Зарарнинг миқдори} \leq \text{Жорий ликвидли активлар}$$

Ўта хавфли таваккалчилик даражасида кўрилган зарарлар субъектнинг жорий ликвидлигини таъминлайдиган активларининг қийматидан ошиб, хусусий капиталга тенглашиши ҳам мумкин. Ўта хавфли таваккалчилик оқибатида корхонанинг банкротликка учраш эҳтимоли вужудга келади.

$$\text{Жорий ликвидли активлар} < \text{Зарарнинг миқдори} \leq \text{Хусусий капитал}$$

Кўрилган зарарнинг миқдори корхонанинг хусусий капиталидан ортиб кетганда (*Зарарнинг миқдори* > *Хусусий капитал*) корхона тўловга қобиллигини йўқотади ва сўзсиз банкрот деб эълон қилинади.

Таваккалчиликни баҳолашда *коэффициентлар*дан фойдаланиш мумкин. Соф фойдага, жорий ликвидли маблағларга ва хусусий капиталга нисбатан таваккалчилик коэффициентларини ҳисоблаш мумкин:

$$K_{сф} = \frac{ЗМ}{СФ} , K_{жлм} = \frac{ЗМ}{ЖЛМ} , K_{хк} = \frac{ЗМ}{ХК} .$$

Бу ерда:

$K_{сф}$, $K_{жлм}$, $K_{жк}$ – соф фойдага, жорий ликвидли маблағларга ва хусусий капиталга нисбатан таваккалчилик коэффициентларидир;

$ЗМ$ – кўрилган зарарнинг миқдори, сўм;

$СФ$ – субъектнинг соф фойдаси, сўм;

$ЖЛМ$ – корхонанинг жорий ликвидли маблағлари, сўм;

$ЖК$ – корхонанинг хусусий капитали, сўм.

Таваккалчилик коэффициентларини ҳисоблашда қуйидаги ҳолатларга эътиборни қаратиш керак. Агар соф фойдага нисбатан ҳисобланган таваккалчилик коэффициенти бирдан ортиб кетса, кўрилган зарар йўл қўйилиши мумкин бўлган даражадан ортиб, жиддий зарар туғдирадиган таваккалчиликка айланганини билдиради ва зарарни миқдорини корхонанинг жорий ликвидли маблағларига нисбатан солиштириш зарурияти туғилади. Жорий ликвидли маблағларга нисбатан ҳисобланган таваккалчилик коэффициенти бирдан ортиб кетганда эса, таваккалчилик даражаси корхона учун ўта хавфли эканлигидан дарак беради ва зарар миқдорини хусусий капитал билан солиштириш зарурияти туғилади. Ҳар учала формулада ҳам таваккалчилик коэффициентлари бирдан кичик ёки тенг ($K_m \leq 1$) бўлсагина ҳисобланаётган таваккалчилик мезонига мос келади.

Корхона қанча катта капиталга эгалик қилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги, рентабеллик даражаси ва жорий активлар ликвидлиги юқори бўлса, унинг таваккалчиликка таъсири шунча кам бўлади ва тадбиркор таваккалчилик вазиятларида қўрқмасдан масалаларни ҳал қилиши мумкин.

Таваккалчиликни баҳолаш ҳар бир тадбиркорнинг ақл-идрокига боғлиқ. Консерватив тоифадаги тадбиркорлар, одатда, янгиликларга кўп интильмасдан, мумкин бўлган ҳар қандай таваккалчиликдан ўочишга ҳаракат қиладилар. Бошқа тоифадаги тадбиркорлар эса, агар таваккалчилик меъёр даражасида бўлиб, уни баҳолаш ва олдини олиш ёки оқибатларини пасайтириш мумкин бўлса, таваккал қилиш йўлини танлайдилар. Кўпчилик мутахассислар фикрига кўра, таваккалчиликка бормасдан бизнесда муваффақиятга эришиб бўлмайди.

1.3. Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асослари

Таваккалчилик турлари тўғрисида гапирганимизда, биринчи навбатда (асосий эътиборни алоҳида ҳолда вужудга келиш хусусияти ва имкониятларига қаратиб) халқ хўжалиги таваккалчилиги ва ташкилот даражасидаги таваккалчиликни мос келиши зарурлигини қайд этган эдик. Бу ерда биз биринчи навбатда бу икки турдаги таваккалчиликни таъсир этиш чегаралари ва мавжуд фаркланишлар белгиловчи омилларни, асоссиз таваккалчилик зарарли эканлигини, ҳамда тажрибага таянмай инкор этилган таваккалчилик ҳам ўта зарар эканлигини кўрсатиш учун алоҳида-алоҳида ажратамиз³.

³ Р.Исмаев, Ш.Қорабоев. Таваккалчиликни бошқари. Маъруза матни. НамМПИ, 2013.

Таваккалчиликга таяниб қабул қилинган қарорлар қарорларни қабул қилиниши бир муҳим объектив мезон яъни хўжалик раҳбари қарорлар қабул қилишда қандай чегарадаги таваккалчиликга бориш мумкин деган муҳим объектив мезонга боғлиқ бўлади.

Бу масала кириш қисмида қайд этганимиздек, иқтисодий ва ҳуқуқий (фуқаролик соҳаси каби, жиноят ҳуқуқи бўйича ҳам) жиҳатлари, ҳолат ва оқибатларга эга.

Хўжалик раҳбарлари тўлиқ маъсулият билан боровчи оқилона таваккалчилик деб биз нимани атаймиз. Бу саволга турли қарашлардаги жавоблар мавжуд. Масалан: польшалик иқтисодчи Бронислав Мициц оқилона таваккалчиликни асосий фондлар, ишлаб чиқариш хажми, рентабеллиликда даромадлилик даражаси, хўжаликнинг молиявий ҳолати каби параметрлар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади. Корхонада ишлаб чиқариш номениклатураси хилма-хил бўлиб, молиявий ҳолати қанчалик барқарор бўлса, таваккалчилик хавфи шунчалик паст бўлади. «Демак, бу корхона қанчалик кўп турдаги маҳсулот ишлаб чиқариб, катта капиталга эга бўлса у таваккалчиликга шунчалик кам даражада таъсирчан бўлади». Бундай хўжалик раҳбарлари, дадил ҳолда «таваккалчилик вазият»ларда қарор қабул қила олади. Бизнинг мулоҳазаларимиз бўйича хўжалик раҳбарнинг таваккалчилик шароитидаги маъсулияти фақат аниқ қарорлар даажаси билан тадқиқ этилиши мумкин.

Тўлиқ фаолиятни бундай параметрлар билан таҳлил қилиш ва унинг асосида умумий хулосага келиши бизнинг фикримизга мақсадга мувофиқ эмас.

Венгрияда фуқаролик ҳуқуқи бекорга ҳозиргача таваккалчилик соҳасидаги маъсулиятни тартибга солиш тўғрисида ўйламайди. Биз бу ерда таваккалчиликнинг тартибга солишни ҳуқуқий муаммоларини муҳофафа қилмаймиз, лекин бунга доир баъзибир ўз мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз: аниқ хўжалик шароитидан келиб чиққан ҳолда, таваккалчиликга оид муаммоларни ҳал қилишда хўжалик раҳбарига зарур бўлган, у асосланувчи объектив процессуал ҳолатлар ва ташкилий тамойилларни баён этиш зарур.

Бизнинг фикримизча, таваккалчиликнинг иқтисодий чегаралари қуйидагича аниқланади:

1) Хўжалик раҳбари қарор қабул қилиш жараёнида, агар корхона ихтиёридаги фондлар корхонани ривожлантириш масалалари улчамига мос келса таваккалчиликка бориши мумкин. Бу учун асос бўлиб маҳсулотларни сотиш ва ишлаб чиқаришни узлуксизлиги, даромадли хўжалик юритиш, истеъмолчилар ва транспортчилар билан бир маромдаги алоқалар, тўловга қобилликнинг юқори даражаси, аниқ бухгалтерия ҳисоби ва молиявий тизим ривожланиши ва бошқалар хизмат қилиши мумкин.

2) Хўжалик раҳбари агар мавжуд фондларни тегишли тартибда бошқара олсагина, қарорлар қабул қилиш жараёнида таваккалчиликка бориши мумкин яъни, ривожланиш муаммолари ҳал этилаётганида зарур асосий ва оборот фондлар тизими шаклланади. Шундай қилиб, янги капитал қуйилмаларда

махсулот сифати ва бошқарув тизими талаб этиладиган даражаси ҳисобга олинади. Ортиқча захирлар (на хомашё захираси, на сотилмай қолган маҳсулот) жамғарилмайди.

3) Ташкилот ривожланиши мувозанатини бузмаслик учун баъзи-бир йўқотишлар ўрнини тўлдириш мақсадида мос равишда резерв суғурта фонди яратилади. (Кейин бу суғурта фонди ташкилотнинг умумий хўжалик фаолиятини таъминлаш учун ишлатилади, ва амалиётда аксарият ҳолларда у таваккалчилик оқибатлари кам ёки кўп даражада кўринган, назарда тутилмаган харажатларни қоплашга сарфланади).

4) Суғурта фонди ва ундан фойдаланиш бандлари ўлчами чегаралари олдиндан аниқ белгиланиш лозим. Қарорлар қабул қилиш жараёнида экспертларни танлаш, зарур информацияларни тўплаш ва қайта ишлаш, каби масалаларнинг зарур ваколатига эришилиш баҳолаш мезони муаммолари ва реал нуқтаи назарни юзага келтиради.

Юқорида қайд этилганлар жавобгарликга тортиш ва маъсулиятни зиммага олиш нуқтаи назаридан баҳоланиб ва кўрсатилувчи талабларни келтириб чиқаради. Лекин улар қуйидаги аниқ миқдорий баҳога жалб этилмовчи муҳим омиллар: таваккалчилик билан боғлиқ, қарорлар қабул қилишга имконият яратувчи вазият, раҳбар диди, қарор ва танловни белгиловчи раҳбарнинг шахси моддий аҳволи, унинг вазифаси, бевосита ходимларни тўплаш бўйича хўжалик раҳбарларнинг ҳуқуқ ва имконияти ва хоказо) билан тўлдирилиши лозим.

Таваккалчилик билан боғлиқ қарорларни қабул қилиш - бу ҳуқуқ нуқтаи назаридан икки томонлама қараб чиқилувчи масаладир. Бир томондан-у ўта муҳим фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик ҳолати иккинчидан у ваколат тўғрисидаги масаладир. Умуман махсус юридик адабиётларда таваккалчилик билан боғлиқ қарорлар қабул қилиш ва бундай қарорлар учун жавобгарлик маъсулиятини ҳуқуқий тартибга солиш, тартибга солувчи иқтисодий манфаатдор хўжалик объектлари бўлимида қараб чиқилади.

Бу бўлимга хўжалик ҳисоби шароитида кўрилган зарарларни қоплаш масалалари ҳам киритилган, лекин хўжалик фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш натижасида юқори ташкилотлар режаларини барбод этгани учун қўлланилувчи жарималар бундан мустасно.

Агар ташкилотнинг хўжалик манфаатлари давлат манфаатлари билан мос тушса, камдан кам ҳолда жамоатчиликнинг манфаатларига зид ҳолатлар юзага келади, шунинг учун хўжалик раҳбарларини жиноий жавобгарликка тортиш усули кам қўлланилади. Кўп ҳолларда қандайдир ҳуқуқий манфаатларга зид хатти-ҳаракат оқибатида етказилган зарарни қоплатиш санкцияси учраб туради.

Хўжалик таваккалчилиги билан боғлиқ ҳаракатлар учун жавобгарлик масаласини биз фуқаролик ҳуқуқи позициясидан туриб тадқиқ қиламиз.

Бу учун биринчи навбатда таваккалчиликни ҳуқуқий тушунчасига тариф беришимиз лозим. Юқорида келтирилган таваккалчиликни иқтисодий ва математик тавсифи фақатгина ҳуқуқий тариф учун асос бўла олади холос.

Таваккалчиликнинг замонавий ҳуқуқий тушунчаларида қарор қабул қилувчи шахс хатти-ҳаракатидаги ноаниқ омилларни мавжудлиги ифодаланади. Бу эса ҳуқуқий адабиётларда ҳукмрон бўлган таваккалчиликка салбий муносабатга олиб келади. Ҳуқуқ нуктаи назаридан таваккалчилик, шартнома бўйича зарарни қоплаш ёки бошқа маъсулият асосида тугаган жойдан бошланади, таваккалчиликдан кўриладиган зарар тушунчасини қараб чиқар эканмиз, уни хавф-хатар солувчи вазият оқибатларига қиёслаш мумкин. Хавф-хатар солувчи ҳолатни биз қандайдир йўқотишга имкон яратувчи ҳолат-деб таърифлаймиз. Амалда бундай ҳолатларнинг ҳаммаси ҳам зарарли оқибат билан тугамайди. Бундай зарарнинг қандайдир бир улуши учун ҳеч ким жавобгар бўлмайди. Шунга ўхшаш вазият таваккалчилик ҳолатида ҳам содир бўлади. Шундай қилиб, кейинги ҳолатига нисбатан муаммо юзага келиб у давом этаверади.

Таваккалчилик манаби - бошқача сўз билан айтганда кўрилган зарар манбаи (сабаби) - бу хўжалик раҳбари томонидан хўжалик фаолиятини келажаги учун қилинган ҳисоб-китобларни амалга ошмай қолиши оқибатида кўриладиган зарар миқдори ёки даромад ололмаслик, олганда ҳам жуда оз миқдорда фойда кўришга айтилади.

Зарар хўжасизлик оқибатида ҳам содир бўлиши мумкин, лекин уни аниқлашнинг аниқ чегараси мавжуд эмас.

Ҳуқуқий адабиётларда узоқ муддат ҳукмронлик қилган мулоҳазалар «хўжасизлик» тушунчаси ҳар хилдаги фаолият турларига нисбатан бир мазмунга эга эмас ва амалиётда бир хил маънода ишлатилиши мумкин эмас деган ғояни илгари сурган. Шунинг учун бу тушунчага табақалаштириш юзасидан ёндошамиз мавжуд. Қарор қабул қилиш каби алоҳида ҳоллар оқибатида юзага келувчи йўқотишларга табақалашган ҳолда ёндашув айниқса муҳимдир. Бу соҳада хўжасизлик тушунчаси хўжалик қарорлари; уларни бажарилиши ва баҳоланиши орасида на муваққат, на ҳудудий узилиш бўлмаганида, ташкилотни бошқариш учун шу соҳани мутахассиси бўлиш кифоя бўлган пайтда унчалик аҳамият касб этмас эди. Ривожланган социалистик хўжаликларида хусусий маъсулият ва таваккалчилик бошқарув функциясининг янги аломатига айланади. Давлат бир каторда ташкилот соҳиби сифатида келтирилган зарар учун ва таваккалчилик учун маъсулият бошқарув функциясини бажариб турган директор зиммасига юклатилади. Қандайдир қабул қилинган қарор оқибатида кўрилган зарар воқеа содир бўлган захотиёқ сезилмайди. Уни аниқлаш учун узоқ муддатли таҳлил талаб этилади. Қайд этиб ўтганимиздек, таваккалчилик билан хўжасизлик орасидаги аниқ чегарани курсатиш жуда қийин. Олинган натижалар биргина алоҳида қарор оқибати бўлмай, балки барча мақсадга йўналтирилган фаолият натижаси бўлиши мумкин. Шундай вазият ҳам бўладики, унинг натижасида автоматик тарзда олинадиган фойданинг камайиши ёки қарор натижалари ижобий бўлса даромад аниқ ўсиши билан боғлиқ бўлади.

Лекин бу, бошқача хўжалик фаолиятлари «натижалари» учун жиноий ва меҳнат ҳуқуқи бўйича жавобгарликка тортишга асос йук дегани эмас.

Агар лавозим йўриқномаси талаблари бузилса, раҳбарнинг ўз лавозимига нолойқлиги, ўқувсизлиги, саводсизлиги оқибатида ўтказилган бирор тadbир, ёки қабул қилинган қарор моддий, маънавий зарар келтирса, ёки ходимни соғлигига жиддий таъсир кўрсатса, у раҳбарни жавобгарликка тортилиши муқаррар.

Кейинги муҳим ва муаммони мураккаблаштирувчи муҳим хусусият бу бошқарув қарорлари оқибатида қоидага кўра зарар кўрилмайдию, қабул қилинмаган бошқа қарор оқибатида содир бўлиши мумкин бўлган натижага нисбатан паст кўрсаткичга эришилади.

қабул қилинган ва қилинмаган натижасида кўрилган зарар ёки олинмаган даромадни баҳолаш шу қадар ноаниқки, унда кўрилган яққол намоён бўлмай мавҳум тавсифга эга бўлмайди, ҳамда уни қатор ҳолларда пулда баҳолаш имкони бўлмайди.

Таваккалчиликни ҳуқуқий тартибга солиш алоҳида хўжалик қарорлари оқибатида юзага келувчи зарарларни қоплаш учун корхона ўз заромади ҳисобида резерв фондини шакллантириш лозимлигидан келиб чиқади. Ташкилот келтирилган зарарни токи ўз резерв фонди ҳисобидан қоплаб турган экан ҳеч қандай санкция тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Резерв фондини асоссиз қуп сарфлаб юбориш юқори ташкилотлар аралашуви каби маълум санкцияларни қўллаш заруратини келтириб чиқаради. Шунга ухшаш бизда ҳам қуйидагича нуқтаи назар пайдо бўлади, яъни корхона директори резерв фонди суммасига тенг миқдордаги кўрилган зарар суммаси билан боғлиқ таваккалчиликка бориши мумкин, холос. Резерв фонди чегарасидан юқори таваккалчилик эди. Биз учун ортиқча булди. Жуда катта миқдордаги таваккалчилик учун маъсулиятни раҳбар ваколати доирасидан ортиқ даражада мустақил ҳолда ўз зиммасига ололмайди, чунки резерв фонди ўлчамидан катта зарар бидлан боғлиқ таваккалчиликка бориш-юқори орган ҳуқуқига киради. Санкция тўғрисидаги масалага қайтар эканмиз, шу нарсани қайд этишимиз лозимки, ҳамма вақт ҳам юқори ташкилот корхона мулкига етказилган моддий зарарлар ёки резерв фонди ортиқча сарфлаш учун жазо чорасини қўллаш шарт эмас. Жазо чораларини қўллаш масаласида берилган баҳога боғлиқ бўлади. Агар ташкилот ўз ҳисобидан ёки ҳеч бўлмаганда банкдан олинган қисқа мудатли кредит ҳисобидан кўрилган зарар (олинмаган даромад)ни қоплаш имкони бўлса, у ҳолда санкция қўлланмаслиги мумкин. Ташкилот режасида таваккалчилик элементлари тўғрисидаги қарор ўз ифодасини топиши зарур. Бу қарор юқори ташкилот томонидан тасдиқланмайди, унинг бажарилиши юқори орган томонидан назоратга олинмайди, аммо уни режага киритилиши унга қонуний тус бериш ва қабул қилинган бундай қарор натижаси учун маъсулиятни назорат қилиш мақсадини назарда тутди. Мабодо кутиладиган хавф-хатар ва курилиши мумкин бўлган зарар миқдори таваккалчилик элементларига оид қарорлар қабул қилиш соҳаси ва ваколатидан юқори бўлса, у ҳолда юқори ташкилот билан келиши зарур.

2-боб. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтириш йўналишлари

2.1. Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва йўллари

Мавжуд ноаниқликлар ва хатарлар тадбиркорни ўз лойиҳасининг фойдалилигини чуқур таҳлил этишга, ишлаб чиқариш ва бошқа харажатларни тежамкорлик асосида пухта сарфлашга, асосий воситалар ва айланма маблағлардан самарали фойдаланишга, баҳо сиёсатини тўғри белгилашга ундайди. Акс ҳолда корхона фаолияти инқироз билан якун топиши мумкин.

Таваккалчиликни камайтиришнинг қуйидаги йўллари мавжуд:

1. Таваккалчиликнинг пайдо бўлишидан қочиш.

2. Таваккалчиликнинг таъсирини камайтириш.

Биринчи ҳолатда тадбиркор ўз фаолиятига хавф туғдирадиган ҳар қандай хатарни четлаб ўтишга ҳаракат қилади.

Иккинчи ҳолатда эса тадбиркор таваккалчиликнинг субъект ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятига таъсирини (зарарни) пасайтириш чораларини излайди.

Таваккалчиликни камайтиришнинг йўналишларини белгилашда қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиш керак:

- агар тадбиркорнинг фаолият тури муқаррар равишда таваккалчилик билан боғланган бўлса, бундай ҳолатда уни четлаб ўтиш имконияти бўлмайди;
- бир турдаги таваккалчиликдан қочиш унинг иккинчи турини туғдириши мумкин;
- таваккалчиликдан қочиш юқори даражада фойда келтирадиган соҳаларда бизнес имкониятларини чеклайди;
- тадбиркорлик фаолиятининг кўлами йирик ва кутилаётган фойданинг миқдори қанча кўп бўлса, таваккалчиликнинг юзага келиши эҳтимоли ҳам шунча юқори бўлади ва ҳоказо.

Таваккалчиликни камайтиришда тадбиркор унинг таъсирини **ўзига олиши, тақсимлаши** ёки **бошқаларга ўтказиши** мумкин.

Таваккалчиликни **ўзига олиш** қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

1. Олдиндан режалаштирилган ҳолда зарарларни ўопловчи махсус заҳира жамғармаларини яратиш.
2. Режалаштирилмаган таваккалчиликдан кўрилган зарарларни фойда ёки активлар ҳисобидан қоплаш.

Олдиндан режалаштирилган заҳира жамғармаларини яратиш ўзини-ўзи суғурталаш жараёнини англатади. Субъект фавқулодда юз берадиган таваккалчилик ҳолатлари учун фойдадан ажратма ҳисобига махсус жамғарма (таваккалчилик жамғармаси) яратади. Масалан, йирик тадбиркорлик субъекти унча қиммат бўлмаган ускунани тасодиқий хатарлардан

суғурталашни махсус суғурта компанияси орқали амалга оширишни маъқул кўрмайди. Ўзини-ўзи суғурталаш зарар эҳтимоли кичик бўлгандагина мақсадга мувофиқ. Бироқ, заҳира жамғармаси фойда келтирмайдиган ўлик капитал эканлиги учун, тадбиркорлар бундай жамғармани қисқартиришга ҳаракат қиладилар.

Иккинчи ҳолатда, яъни режалаштирилмаган таваккалчиликни ўзига олишда тадбиркорлик фирмаси таваккалчилик натижасидаги йўқотишларни фойда ёки активлардан қоплашига тўғри келади. Агар йўқотишлар ҳажми фойдадан катта бўлса, жорий ликвидли активлар ёки хусусий капиталнинг бир қисмидан воз кечишга тўғри келади.

Тадбиркорлик таваккалчилигини пасайтиришнинг яна бир усули бу таваккалчиликни *тақсимлаш* ёки *бирлаштириш* йўли билан йўқотишларни қисқартириш ҳисобланади.

Таваккалчиликни тақсимлаш, одатда, тадбиркорлик фирмасининг активларини тақсимлаш йўли билан амалга оширилади.

Мулк тадбиркор оиласининг турли аъзолари номига ўтказилади ёки шу мақсад учун яратилган корпорация ва траст фирмалари номига ўтказилади. Бунда бир мақсад атрофида бирлашган тадбиркор оиласининг аъзолари ёки яқин алоқада бўлган тадбиркорларнинг гуруҳи (ширкат, корпорация, концерн ва бошқа) таваккалчилик қилиш оқибатида кўрилиши мумкин бўлган фойда ва зарарларни ўзаро тақсимлайдилар.

Таваккалчиликни тақсимлаш орқали камайтириш усулларида бири – **диверсификациялашдир**. Унинг моҳияти бир-бири билан боғлиқ бўлган турли хилдаги фаолият кўринишлари ўртасида капитал қуйилмаларни ва товар-моддий ресурсларни тақсимлашдан иборат. Агар таваккалчилик оқибатида бир фаолият туридан зарар кўрилса, бошқасидан кўрилган фойда ҳисобидан уни қоплаш мумкин.

Диверсификациялаш ишлаб чиқариш, тижорат ва инвестиция фаолияти соҳаларида таваккалчиликнинг даражасини камайтириш имконини яратади. Уни диверсификациялаш қуйидаги йўллар билан амалга оширилиши мумкин:

- капитал сарфларни бир нечта фаолият турларига бўлиб сарфлаш;
- ҳар хил турдаги юқори даромад келтирадиган қимматли қоғозларга инвестиция қилиш;
- моддий-техник таъминоти бўйича ташқи шерикларнинг сонини кўпайтириш;
- турли сигментларни ўамраб олган бозор ва истеъмолчиларнинг талабига мос товарлар ишлаб чиқариш;
- бозор конъюктураси ва истеъмолчилар сигментига мос келувчи турли баҳо сиёсатини юритиш;
- юк ташувчи турли транспорт субъектларининг хизматидан фойдаланиш;
- товар-моддий заҳираларни бир нечта жойда бўлиб асраш ва ҳоказо.

Амалиётда диверсификациялаш таваккалчиликни фақат камайитириши эмас, аксинча ошириши ҳам мумкин. Тадбиркор ўз маблағини самарасиз ишлаб чиқариш фаолиятига сарфлаган таъдирда таваккалчилик эҳтимоли ортади.

Таваккалчиликни бирлаштириш икки ёки ундан ортиқ корхоналарнинг қўшилиши натижасида содир бўлади ва бунинг натижасида янги ташкил топган корхона дастлабкиларига қараганда кўп активга эга бўлади. Таваккалчилик хатарларини пасайтириш йўлида тадбиркорларнинг ўз капиталларини бирлаштириши, улар ўртасида олинган фойдани ва зарарларни бўлиш имконини яратади. Ушбу ҳолат корхонани таваккалчиликдан бутунлай ҳоли қилмайди, лекин унинг хатар даражасини бир мунча пасайтиришга ёрдам беради.

Таваккалчиликни бошқаларга ўтказиш ёки таваккалчилик трансферти – тадбиркорлик таваккалчилигини камайитиришнинг яна бир усули ҳисобланади. Бунда таваккалчилик хатарлари шартнома асосида иккинчи бир юридик шахс зиммасига ўтказилади.

Таваккалчиликни бошқаларга ўтказишнинг икки томон учун ҳам фойдали сабаблари мавжуд:

1. Таваккалчиликни ўзига олишда кўрилиши мумкин бўлган зарарларнинг миқдори таваккалчиликни ўтказишдагига нисбатан кўп бўлиши мумкин.

2. Таваккалчилик ўтказиладиган ташқи субъект хатарларни камайитиришнинг самарали усулларини билиши ва кўпроқ имкониятларга эга бўлиши мумкин.

3. Таваккалчиликни ўтказувчи маълум тўлов эвазига эҳтимол тутилган зарарлардан ўзини ҳимоялашга эришса, таваккалчиликни олувчи ўтказувчилар бадали ҳисобидан даромад кўриш имкониятига эга бўлади.

Таваккалчиликни ўтказишнинг қуйидаги шакллари учрайди:

1. **Қурилиш шартномалари** – бундай шартномани тузиш орқали тадбиркор турли объектларни қуриш билан боғлиқ бўлган барча таваккалчиликни қурилиш фирмасининг бўйнига ўтказилади.

2. **Юкларни асраш ва жўнатиш шартномасини** имзолаш орқали тадбиркор маҳсулотларни ташиш ва асраш даврида юз бериши мумкин бўлган йўқотишлар ва бузилишлар бўйича хатарин маълум тўлов эвазига транспорт компаниясининг зиммасига ўтказилади.

3. **Сотиш, хизмат кўрсатиш ва таъминлаш шартномаси** тадбиркорга товар ва хизматларни тарқатиш билан боғлиқ таваккалчилик хатарларини дистрибьюторлар зиммасига ўтказиш орқали, эҳтимол тутилган йўқотишларни камайитиришга имкон яратади. Бу йўл билан субъект истеъмолчи сифатида асосий воситалар ва асбоб-ускуналарнинг бузилиши, ишдан чиқиши хатарларини кафолат муддати давомида уларни ишлаб чиқарган ёки сотган компаниянинг зиммасига ўтказилади.

4. **Ижара** – таваккалчиликни ўтказишнинг кенг қўлланиладиган усулларида бири. Кейинги пайтларда кенг тарқалаётган ижара турларидан

бири молиявий ижара ёки лизингдир. Ижарага берувчи ўз мулкни маълум бир давр оралиғига ижарага бериб, унинг сақланиши ва ишлатилиши билан боғлиқ таваккалчиликни ижарага олувчининг зиммасига ўтказди.

5. Факторинг – дебитор қарз мажбуриятини фактор воситачига ўтказётган субъектнинг қарз ундириш таваккалчилигини камайтириш мақсадида тузиладиган шартномадир. Субъектлар ўртасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммоси пайдо бўлганда, яъни товар-моддий қийматликларни жўнатган субъект харидордан маҳсулот ҳақини ўз муддатида ундирилмаса ёки бундай қарзлар шубҳали, уларни ундириш эҳтимоли кам бўлса факторинг воситасида қарзни ундириш амалиёти қўлланилади.

Факторингда воситачи корхона (одатда банк) қарз берган субъектдан маълум бир комисион тўлов эвазига қарздордан маблағни ундириш ҳуқуқини қўлга киритади. Факторинг шартномаси тузилиши билан субъект ундирилмай турган қарзнинг аксарият қисмини факторинг субъектидан (ёки банктан) олади. Сўнгра факторинг корхонаси қарздор корхонага қарзни ундириш бўйича даъво қўзғатади.

Факторингнинг афзаллиги шундаки, у нотўловлар муаммосини қисман бўлсада ечишга имкон беради.

6. Субъектнинг фаолияти билан боғлиқ таваккалчиликни ўтказиш-нинг энг самарали усулларидан бири – **суғуртадир**. Суғурталашда субъектнинг ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий фаолияти ёки табиий омиллар таъсирида юзага келиши мумкин бўлган хатарларнинг таваккалчилиги маълум ҳақ тўлаш эвазига, шартнома асосида суғурта компаниясининг зиммасига ўтказилади. Таваккалчиликнинг бирор тури натижасида субъект зарар кўрса, зарарнинг катта қисми суғурта шартномасига асосан суғурта компанияси томонидан ўопланади.

Суғурта объекти сифатида қуйидагилар чиқиши мумкин:

- субъект активларини бузилиш, ишдан чиқиш, ёнғин ва бошқа табиий офатлардан суғурталаш, яъни мулк суғуртаси;
- субъект қабул қиладиган ва жўнатиладиган юклар суғуртаси;
- қарзга олинган маблағларнинг қайтарилмаслиги, яъни кредит таваккалчилиги суғуртаси;
- гаровга қўйилган мулкни суғурталаш;
- қишлоқ хўжалиги экинлари ва чорва молларини табиий офатлар, касалликлар ва зараркунандалардан суғурталаш;
- ходимларни ишлаб чиқариш жарағидаги бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш ва ҳоказо.

7. Хеджирлаш – молиявий ёки тижорат фаолиятида баҳоларнинг (валюта курсининг) тебраниб туришидан йўқотишларни камайтириш учун таваккалчиликни фьючерс шартномалари ёрдамида суғурталаш шакли ҳисобланади.

Баҳо (курс)нинг ўзгариши таваккалчилигини суғурталашга хизмат килувчи шартнома «хедж» деб аталади. Хеджерлашни амалга оширувчи субъект «хеджер» деб аталади.

Хеджерлашнинг икки тури мавжуд:

1. *Ошишдан хеджерлаш;*
2. *Пасайишдан хеджерлаш.*

Ошишдан хеджерлаш келгусида субъект истеъмол қиладиган моддий ресурсларнинг нархлари (валюта курслар)ининг ошиши эҳтимолидан суғурталаниши зарур бўлган ҳолатларда қўлланилади. Масалан, ресурснинг баҳоси (ёки валюта курси, қимматли қоғоз нархи) уч ойдан кейин ўсади деб тахмин қилинмоқда ва у субъектга 3 ойдан кейин керак бўлади. Баҳолар (курснинг) ошишидан кўриладиган йўқотишларни қоплаш учун, ресурсларни бугунги кундаги баҳоларда сотиб олиш шартномасини қўлга киритиш лозим бўлади. Агар 3 ойдан кейин ресурснинг баҳоси ошиб кетган таъдирда ҳам, фьючерс шартномасини сотган субъект ресурсни шартнома сотилган санадаги (3 ой олдинги) баҳоларда етказиб бериш мажбуриятини зиммасига олади. Шу йўл билан ошишдан хеджерлашни амалга оширувчи хеджер ўзини келгусида баҳоларни ошишдан кўрилиши мумкин бўлган зарардан суғурталайди.

Пасайишдан хеджерлаш келгусида товарнинг баҳоси пасайиши таваккалчилигидан қочиб, унинг олди-сотди шартномасини фьючерс бозоридаги ҳозирги баҳо даражасида сотиш билан боғлиқ биржа операциясини англатади. Пасайишдан хеджерлашни амалга оширувчи хеджер келажакда сотадиган товар шартномасини биржада шошилишч сотиб, ўзини келажакда кўриши мумкин бўлган зарардан суғурталайди.

Хеджер шошилишч шартномаларни сотиш ёки сотиб олиш ёрдамида бозорлардаги баҳоларнинг ноаниқлигидан келиб чиқадиган таваккалчиликни камайтиришга ҳаракат қиладди.

2.2. Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари

Суғурталаш чора тадбирларини хавф-хатар оқибатида юзага келадиган йўқотишни (кутулмаган ҳолатларда мол-мулк, маблағлар ва ишлаб чиқаришни) тўла ёки қисман қоплаш (табiiй офат, авариялар, бахтсиз ходисалар, банкротликка учраган ҳамкорларни шартномалар бўйича ўз мажбуриятларни бажармаслиги ва бошқа ҳолатлар юз берганда) ёки йўқотишларни иложи борида кўпроқ сонли юридик ва жисмоний шахслар ўртасида тақсимлаш йўли билан қоплаш каби усулларда амалга ошириш мумкин. Ишбилармон ва корхона учун таваккалчиликни химоя мудофа тадбирлар билан бартараф этиш ёки сезиралли молиявий зарар етказиш мумкин бўлган хавф хатарни ўз елкасига олишга ҳохиши бўлмаган пайтда суғурталаш мақсадга мувофиқдир.

Суғурталашда икки томоннинг иштироки мажбурийдир – суғурта фондини бунёд этиш ва уни ишлатиш билан шугулланувчи махсус ташкилот

ёки суғурталовчи ҳамда ушбу фондга белгиланган тўловни тўловчи юридик ёки жисмоний шахс. Улар орасидаги муносабат суғурта шартномаси (полис) асосида ташкил топади. Таваккалчиликни пасайтириш мақсадига қилинадиган суғурталаш ихтиёрий тартибда ўтказилади⁴.

Тадбиркорнинг ҳар қандай фаолияти, одатда суғурталаниши мумкин. Аммо, бу бази бир, хавф-хатар юқори бўлган ҳолатлардагина амалга оширилади.

Тадбиркорлик суғуртаси фаолиятнинг якуний натижалари билан биргаликда кўзланган мақсадга эришиш учун таъсир қилувчи турли омиллар ҳимоясига йўналтирилган бўлиши керак. Натижада суғурта воситасида улкан бозор фазосида сузиб юрган ҳар бир шахсга хавф солувчи қутилмаган ҳолатларга қарши қафолат яратиши керак.

Суғурталанувчининг ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:

- суғурта муддати даврида суғурта масалалари бўйича маслаҳатлар олиш;

- кредит шартномаси асосида суғурталовчига текширув ўтказишни топшириш;

- ташкилотлар мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий қобилиятини текшириш;

- ташкилотлар билан тузилган шартномаларнинг тўғрилиги ва ҳақиқийлигини текшириш.

Фойда олувчининг ҳуқуқлари:

- суғурта ходисаси содир бўлганидан сўнг шартнома муддати томон бўлган вақтдан бошлаб 20 кун мобайнида белгиланган шаклда ариза бериш;

Суғурталовчининг масъулиятлари:

- суғурталанувчининг суғурта қоидалари билан таништириш;

- фойда олувчига суғурта ходисаси содир бўлганидан кейин суғурта компаниясини тўлаш;

- суғурта қоидасида кўзда тутилганидан ташқари ҳолларда суғурталанувчи ва унинг мулкӣ ҳолати тўғрисидаги маълумотларни тарқатмаслик.

Суғурталанувчининг масъулиятлари:

- суғурта шартномаси тузилаётган суғурталовчига унга маълум суғурта таваккалчилигини баҳолаш билан боғлиқ бўлган барча ҳолатларни маълум қилиш;

- шартномада кўрсатилган суғурта бадалини қоида асосида тўлаш;

- суғурта ҳолатини содир бўлгандан кейин суғурталовчига суғурта ҳужжатларини тўла-тўқис тақдим этиш;

- қарзни тўлаш учун барча чора-тадбирларни кўриш;

- суғурта ходисаси содир бўлганидан кейин икки томонлама келишилган муддатда суғурталовчини суғурта ходисаси бўйича тўланган суғурта қопламасини тўлаш.

⁴ Э.Қўлдошев, М.Жўрахонов. Тадбиркорлик ва таваккалчилик. Ўқув қўлланма. АндҚХИ, 2012.

Суғурта қилинадиган таваккалчилик турлари бўлиб қуйидагилар хисобланади: тижорат таваккалчиликлари суғуртаси, янги техника ва технология таваккалчиликлари суғуртаси.

Тижорат таваккалчиликлари суғуртасининг объекти суғурталанувчининг тижорат фаолияти хисобланади, қайсики бирон – бир ишлаб чиқариш, ишлар ёки хизматлар турига пул маблағлари ва бошқа ресурсларни инвестиция қилиш ҳамда маълум даврдан сўнг бу қўйилмалардан даромад олишни кўзловчи суғуртанинг бу тури шартнома тузиш ва уни амал қилиш бутун даври бўйича анча мураккаб турларда хисобланади. Бу суғуртанинг мақсади агар маълум даврдан сўнг суғурталанган операциялар кўзда тутилган натижани бермаса суғурталанувчига қўрилиши мумкин бўлган зарларни қоплашдан иборатдир. Суғурта қопламаси суғурта суммаси ва суғурталанган тижорат фаолиятдан олинган ҳақиқатдаги молиявий натижалар ўртасидаги фарқ кўринишида аниқланади.

Суғуртанинг бошқа турлари каби суғуртага ва суғурта жавобгарлигига қабул қилаётганда баъзи бир чегараларни қўллаш зарур. Демак, суғуртадан воситачилик фаолиятини, азартли ўйинларга қўйилмалар ва шу кабиларни чиқариш мақсадида хисобланади. Умуман, ҳар қайси суғурта ташкилоти ўзининг жавобгарлигига қабул қилувчи таваккалчиликларни чегаралаш ёки кенгайтириш ҳуқуқига эга.

Тижорат таваккалчилиги бўйича таъриф ставкалари кўплаб омилларга: фаолият турига, суғурта муддатига, бозор муносабатларининг турғунлик (стабил) даражасига ва бошқаларга боғлиқ. Ҳар бир корхона учун таваккалчилик ва тўлов ставкаси алоҳида хисобланади.

Янги техника ва технология таваккалчиликлари суғуртасини ишлаб чиқаришга иккита йўналишга бўлиш мумкин, биринчидан, бу техникани ўзини, технологик линияларини уларни ишдан чиқиши, ишлаш жараёнининг бузилиши, талофат қўриш ҳолларидан суғурталаш. Мазкур ҳолатда суғурталанган объектдаги бевосита қўриладиган зарарлардан ҳимоя назарда тутилади. Иккинчидан – янги техника, технологияни қўллаш ёки уларни бузилиши, талофат қўриш ҳолларидан суғурталаш. Бу ерда қўшимча харажатлар ва олинмаган фойда кўринишидаги билвосита зарарлар инобатга олинади. Бу иккала суғурта ҳам алоҳидадир.

Бу суғуртанинг объекти синов ва текширишлардан кейин ишлатишда яроқли деб тан олинган машиналар, техник ва технологик қурилмалар хисобланади.

Мазкур суғуртанинг хусусиятлари, алоҳида шахсларнинг айиби билан юзага келадиган зарарларни қоплашдан иборат. Зарарларни агарда янги техника ва технологиялар билан ишлаш учун зарур касбий тайёргарликка эга шахсларнинг тасодикий хатолари ёки атайлаб қилган ҳаракатлари натижасида юзага келса қопланиши кўзда тутилади.

Корхоналарда ишлаб чиқариш таваккалчилиги турларини суғурталаш уч йўналишда амалга оширилади:

А) Тадбиркорлик таваккалчиликлари суғуртаси.

Тадбиркорлик фаолиятининг мақсади фойда олиш, капитал ҳажмини кўпайтириш ҳисобланади. Шунинг учун кутилган фойдани йўқотиш эҳтимоли ёки кўзланган даромадни ололмаслик ҳолатларидан суғурталаш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдани йўқотилишига (ололмасликка) олиб келувчи барча сабаблар икки гуруҳга бўлинади:

1. Табиий офатлар, авариялар ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисалар натижасида ишлаб чиқариш жараёнининг бузилиши.

2. Бозор конъюнктурасининг ўзгариши, маҳсулот етказиб берувчи ёки сотиб олувчи томонидан шартномаларнинг бузилиши ва бошқалар.

Омилларнинг бу иккала гуруҳи ҳам суғурта соҳасида бўлиши лозим.

Самарали тадбиркорлик фаолиятини янги техника ва технологияларни ўзлаштиришга интилишсиз, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун кўшимча маблағларни қидиришдаги онгли таваккалчиликсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу йўлдагиларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятни кафолатламайди, йўқотишлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай техник ва технологик таваккалчиликлардан суғурталаш илмий-техник тараққиётнинг муҳим қўллаб-қувватловчиси бўлиши мумкин.

Б) Тижорат таваккалчиликлари суғуртаси.

Бу суғурта турининг объекти суғурталанувчининг тижорат фаолияти ҳисобланади, қайсики бирон-бир ишлаб чиқариш, ишлар ёки хизматлар турига пул маблағлари ва бошқа ресурсларни инвестиция қилиш ҳамда маълум даврдан сўнг бу қўйилмалардан даромад олишни кўзловчи. Суғуртанинг бу тури шартнома тузиш ва уни амал қилиш бутун даври бўйича анча мураккаб турлардан бири ҳисобланади.

Суғурта ташкилотининг тижорат таваккалчиликлари суғуртаси бўйича жавобгарлиги суғурталанувчининг бозор конъюнктурасининг ноқулай, олдиндан айтиб бўлмайдиган ўзгаришлари ва кўзланган тижорат фаолиятини амалга ошириш шароитларини ёмонлашуви натижасидаги йўқотишларини қоплашдан иборат.

Суғуртанинг мақсади, агар маълум даврдан сўнг суғурталанган операциялар кўзда тутилган натижани бермаса, суғурталанувчига кўрилган зарарларни қоплашдан иборатдир. Суғурта қопламаси суғурта суммаси ва суғурталанган тижорат фаолиятдан олинган ҳақиқатдаги молиявий натижалар ўртасидаги фарқ кўринишида аниқланади.

Суғурта турининг мақсади қўйилмаларни йўқотилиш эҳтимолидан ҳимояланиш ҳисобланар экан, суғурта шартномасининг амал қилиш муддати капитал харажатларнинг қопланиш муддати билан асосланади.

Шуни таъкидлаш керакки, суғурта шартномасининг амал қилиш муддати белгиланаётганда суғурталовчи ва суғурталанувчининг манфаатлари бу ерда турлича намоён бўлади.

Суғурталанувчи амалга ошираётган фаолиятини тезроқ қопланишига интилар экан, объектив равишда суғурта муддатининг қисқаришидан манфаатдордир. Суғурта ташкилоти учун шартномани амал қилиш муддатининг қисқалиги таваккалчиликни ошириб юборади. Муддатнинг

узайтирилиши қопланишни аниқроқ қилади, шундан келиб чиқиб суғурта ташкилоти томонидан қопланадиган зарарларни рўй бериш эҳтимоллигини камайтиради.

Кўрилаётган суғурта турининг хусусияти ҳам шундан иборатки, суғурта қопламаларининг тўланиши, асосан, суғурта муддати тугагандан сўнг амалга оширилади, қачонки суғурталанган тижорат амалларининг якуний натижалари аниқланганда. Суғуртанинг бошқа турлари бўйича эса, зарарларни компенсациялаш зарурати суғурта шартномасини амал қилишининг исталган вақтида амал қилиши мумкин. Тижорат таваккалчиликлари суғуртасида тўланиши мумкин бўлган тўловлар бўйича муддатнинг белгиланиши тушган бадаллардан режали фойдаланиш имконини беради, бу даврда заҳиралар ҳосил қилиш учун шароитлар яратади. Шунинг учун суғурта шартномасининг амал қилиш муддати келишилаётганда илмий асосланган кўрсатмалардан, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фаолиятининг турли соҳаларида инвестицияларнинг ўзини қоплаш амалиётини таҳлилидан келиб чиқиш зарур.

В) Янги техника ва технология таваккалчиликлари суғуртаси.

Ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияларни қўллаш таваккалчилиги суғуртасини иккита йўналишга бўлиш мумкин. Биринчиси – бу техникани ўзини, технологик линияларни уларни ишдан чиқиши, ишлаш жараёнининг бузилиши, талофат кўриш ҳолларидан суғурталаш. Мазкур ҳолатда суғурталанган объектлардаги бевосита кўриладиган зарарлардан ҳимоя назарда тутилади. Иккинчиси – янги техника, технологияни қўллаш ёки уларни бузилиши, тўхтаб қолиши билан боғлиқ кўзда тутилмаган оқибатлар суғуртаси. Бу ерда қўшимча харажатлар ва олинмаган фойда кўринишидаги билвосита зарарлар инобатга олинади. Бу иккала суғурта ҳам алоҳидадир. Бироқ уларни биргаликда қўллаш ўзини оқлаган.

Бу суғурта турининг объекти синов ва текширишлардан кейин ишлатишга яроқли деб тан олинган машиналар, техник ва технологик қурилмалар ҳисобланади.

Янги техника ва технологиялар суғуртаси уларни қўллаш таваккалчиликларига нисбатан амалга оширилади. Бундай таваккалчиликларга машиналар конструкцияларидаги ва технологиялардаги, материалларни танлаш ёки тайёрлашдаги хатоликлар; қутилмаганда бозорда яна ҳам унумли техника ва технологияларнинг пайдо бўлиши; синов пайтида аниқлаш мумкин бўлмаган яширин дефектлар; ўлчов, меъёрлаштириш ва бошқа асбобларнинг ишдан чиқиши; электр қуввати ва босимнинг ортиб кетиши, қисқа туташувлар; машиналарни бузилиши ва ишлаб чиқаришни тўхташига олиб келувчи техника ва технологик линияларга хизмат кўрсатишдаги хатоликлар, эҳтиётсизлик, алоҳида шахсларнинг ғаразгўйлиги ва бошқа сабаблар.

Мазкур суғурта турининг хусусияти, кўриниб турибдики, алоҳида шахсларнинг айби билан юзага келадиган зарарларни қоплашдан иборат. Зарарлар, агарда янги техника ва технологиялар билан ишлаш учун зарур

касбий тайёргарликка эга шахсларнинг тасодифий хатолари ёки атайлаб қилган ҳаракатлари натижасида юзага келса, қопланиши кўзда тутилади.

Умуман, ҳар қайси суғурта ташқилоти ўзининг жавобгарлигига қабул қилувчи таваккалчиликларни чегаралаш ёки кенгайтириш ҳуқуқига эга.

Тижорат таваккалчиликлари суғуртаси бўйича тариф ставкалари кўплаб омилларга: фаолият турига, суғурта муддатига, бозор муносабатларининг барқарорлик даражасига ва бошқаларга боғлиқ. Ҳар бир корхона учун таваккалчилик ва тўлов ставкаси алоҳида (индивидуал)дир.

Суғуртани соҳаларга бўлиш асосида уларнинг объектлари бўйича фарқланиши ётади. Бу омилга мос равишда суғурта муносабатлари йигиндисини тўртта соҳага бўлиш мумкин.

1. Мулккий суғурта;
2. Фуқаролар ҳаёт даражаси суғуртаси;
3. Жавобгарлик суғуртаси;
4. Тадбиркорлик таваккалчилиги суғуртаси.

Мулккий суғуртада объект бўлиб, моддий қийматликлар ҳисобланади; фуқароларнинг ҳаёт даражаси суғуртасида – уларнинг ҳаёти, соғлиги, меҳнат лаёқати; жавобгарлик суғуртасида - объект бўлиб сугурталанувчиларнинг турли жавобгарликлари, маъсулияти, мажбуриятлари ҳисобланади; тадбиркорлик таваккалчиликлари суғуртасида эса – объект вазифасини тадбиркорлик ишлари бўйича турли таваккалчиликлар бажаради.

Тадбиркорлик таваккалчиликлари суғуртасида 2 тармоқ мавжуд: даромадларни беъвосита ҳамда билвосита йўқотиш таваккалчилиги суғуртаси. Тадбиркорлик таваккалчилиги суғуртаси дастгоҳларни тўхтаб қолиши, савдодаги тўхталишлар натижасида зарар кўриш ёки фойда ола олмаслик суғуртаси, янги техника ва технологияларни қўллаш таваккалчилиги суғуртаси ва бошқа турларга бўлинади.

Кўриниб турибдики, тадбиркорлик фаолияти ва суғурта бозор муносабатларининг узвий боғлиқ категорияларидир. Тадбиркорлик суғуртаси фаолиятнинг якуний натижалари билан бирга кўзланган мақсадга эришиш учун таъсир қилувчи турли омиллар химоясига йўналтирилган бўлиши керак.

Тадбиркорлик фаолиятининг мақсади фойда олиш. Капитал хажмини кўпайтириш ҳисобланади. Шунинг учун кутилган фойдани йўқотиш эҳтимоли ёки кўзланган даромадни ола олмаслик ҳолатларидан сугурталаш муҳим аҳамият касб этади. Бозор иқтисодиёти шароитида суғуртанинг ўзи тижорат фаолиятининг бир соҳаси бўлиб боради. Шунинг учун сугурталовчи ўз жавобгарлигига у ёки бу таваккалчиликни олиш билан, аввало ўзи ҳақида ўйлайди, яъни тузилаётган суғурта шартномаси унга нима беради. Шунингдек, у йирик таваккалчиликларнинг юқори хавфи мавжуд бўлган сугуртанинг айрим турларига қўл ура олмайди. Шунинг учун бундай турларнинг кўпчилиги биргаликдаги суғуртанинг предмети бўлиши мумкин.

Самарали тадбиркорлик фаолиятини янги техника ва технологияларни ўзлаштиришга интилишсиз, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун қўшимча маблағни қидиришдаги онгли таваккалчиликни тассавур қила олмайди. Бу

йўлдигаларнинг хаммаси ҳам муваффақияти кафолатланмайди, йўқотишлар ҳам бўлиши мумкин, бундай техник ва технологик таваккалчиликларни суғурталаш илмий техник, тараққиётни муҳим қўллаб-қувватловчиси бўлиши мумкин.

Бозор хўжалигининг кенгайиши билан тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ кўплаб объектлар суғуртага жалб қилинади. Лекин суғурта химояларининг эҳтимоллиги реал суғурта бозорини шаклланиши, суғурта ташкилотларининг молиявий базасини мустаҳкамланиши билан амалга ошади.

2.3. Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш ишлаб чиқариш таваккалчилигини камаййтиришнинг муҳим шарти сифатида

Президентимиз И.А. Каримов Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йилнинг асосий яқунлари ва ва 2016 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида жаҳон иқтисодиётида юзага келган тенденциялардан, шунингдек, мамлакатимизни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш стратегиясидан келиб чиқиб, 2016 йил ва ундан кейинги йилларда амалга оширилиши лозим бўлган устувор вазифаларни аниқ-равшан белгилаб берди.

Президентимиз мамлакатимиз корхоналарида тайёрланаётган маҳсулотларнинг рақобатдошлигини ошириш негизида миллий иқтисодиётимизнинг жаҳон хўжалик тизимидаги ўрнини мустаҳкамлаш масаласига алоҳида эътибор қаратди.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг рақобатдошлигини оширмасдан, рақобатдош иқтисодиёт, пировард натижада эса рақобатдош мамлакатни барпо этмасдан туриб, ўрта муддатли истиқболда мамлакатимиз иқтисодиётини ривожланган демократик давлатлар даражасига олиб чиқишдек стратегик вазифани амалга ошириш мумкин эмаслиги Юртбошимиз томонидан таъкидлаб ўтилди.

2008 йилда бошланган глобал молиявий-иқтисодий инқирознинг жаҳон иқтисодиётига таъсири давом этаётган бир шароитда хомашё ва тайёр маҳсулотларга бўлган талабнинг давомли равишда пасайиши корхоналар, мамлакатлар ўртасидаги рақобат кураши барча маҳсулотлар, айниқса тайёр маҳсулотлар бозорларида кучайиб боришига сабаб бўлмоқда.

Бундай шароитда миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлигини таъминлаш орқалигина мамлакатни барқарор ривожлантириш мумкинлиги сир эмас.

Бу мақсад мамлакат иқтисодиётини изчил равишда ислоҳ қилиш, таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва диверсификация қилишни чуқурлаштириш, юқори технологияларга асосланган янги корхона ва ишлаб чиқариш тармоқларининг жадал ривожланишини таъминлаш, фаолият кўрсатаётган қувватларни модернизация қилиш ва техник янгилаш жараёнларини тезлаштириш орқалигина таъминланиши мумкинлигини илғор

давлатлар тажрибаси кўрсатиб тургани Президентимиз маърузасида алоҳида қайд этилди (2-расм).

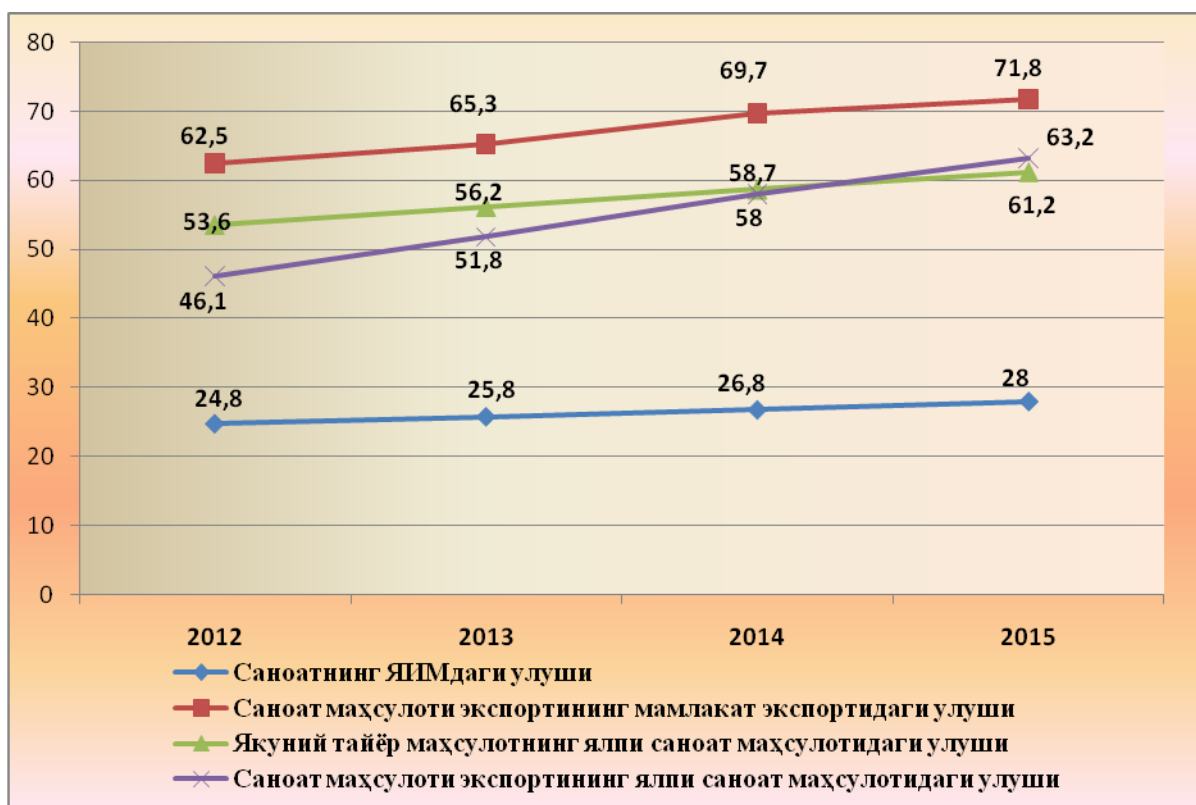

2-расм. Мамлакатимиз иқтисодиётининг рақобатдошлигини таъминлаш шартлари.

“Республика саноатини барқарор, жадал ва мутаносиб равишда ривожлантириш, асосий саноат тармоқларини диверсификация қилишга ва экспорт салоҳиятини ўстиришга йўналтирилган таркибий ўзгартиришларни чуқурлаштириш, саноат тармоқлари, комплекси ва корхоналарни модернизация қилиш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш асосида уларнинг самарадорлиги ҳамда рақобатдошлигини янада ошириш мақсадида” қабул қилинган, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишари тўғрисида»ги 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ-1442-сонли қарори билан тасдиқланган дастурнинг амалга оширилиши иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштиришда янги босқич бўлди, десак муболаға бўлмайди.

Сифати ва нархи бўйича жаҳон бозорида рақобатдош бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш ва янги маҳсулот турларини ўзлаштиришга катта миқдордаги инвестицияларни жалб этиш ҳамда ўзлаштириш орқалигина эришилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 4 октябрдаги «Янги турдаги рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ўзлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1623-сонли қарори билан тасдиқланган дастурга мувофиқ, 2012-2016 йилларда, ҳисоб-китоблар бўйича, қиймати 6 миллиард 200 миллион доллар бўлган 270 дан зиёд инвестиция лойиҳасини, шунингдек, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича тармоқ дастурларини амалга ошириш кўзда тутилмоқда.

3-расм. Ўзбекистон Республикаси саноатини 2015 йилга қадар ривожлантириш кўрсаткичлари⁵.

Жорий йилда Сургил кони базасида Устюрт газ-кимё комплекси, Деҳқонобод калий ўғитлари ва Қўнғирот сода заводларининг иккинчи навбатлари, синтетик суюқ ёқилғи ишлаб чиқариш заводини қуриш ишлари якунланиш арафасида.

Синтетик суюқ ёқилғи, “Нексия” классдаги автомобилларнинг янги моделини, автомобил шиналарини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш бўйича йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш ички ва ташқи бозорлар учун янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштиришга олиб келади.

Ушбу лойиҳаларнинг аксарияти маҳаллийлаштириш дастурига киритилган. Автомобилсозлик саноати маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг кўпайиши, ўзига хос кластерларнинг юзага келиши, бутловчи қисмлар ишлаб чиқаришнинг маҳаллийлаштирилиши тайёрланаётган автомобиллар нархининг барқарорлигини, уларнинг ташқи бозорлардаги рақобатдошлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Кабель ўтказгичлар ишлаб чиқаришини кенгайтириш ва техник модернизация қилиш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш юзасидан “Андижонкабель” ОАЖ ҚҚда амалга оширилиши мўлжалланган 5 та лойиҳа, “Узкабель” ОАЖ билан ташкил этилиши мўлжалланаётган қўшма корхона негизида йилига 6 минг километр кучланиш кабеллари ишлаб чиқаришни ташкил қилиш бўйича 2015-2016 йилларда амалга ошириладиган, умумий

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги қарори.

киймати 23,4 миллион долларга тенг бўлган лойиҳа ва бошқа бир қатор лойиҳалар рақобатдош таёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини янада кенгайтиради.

Иқтисодиётнинг етакчи, энг аввало базавий тармоқларини модернизация қилиш ва техникавий қайта қуроллантириш лойиҳалари амалга оширилишини таъминлаш, мамлакатни муттасил, барқарор ва мутаносиб равишда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга эришиш, шунингдек, самарали таркибий ва инвестициявий сиёсатни амалга ошириш мақсадида ташкил этилган мазкур жамғарма ўзига юклатилган вазифаларни муваффақиятли адо этиб келмоқда.

Фонднинг низом жамғармасини 5 миллиард доллардан 2014 йилга қадар босқичма-босқич 10 миллиард долларга етказиш бўйича қабул қилинган қарор ижроси натижасида 2015 йил бошига келиб унинг миқдори 10 миллиард доллардан ошиб кетди.

Юртимизнинг экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналарига, экспорт қилинаётган маҳсулотнинг тури, ишлаб чиқариш умумий ҳажмидаги улушига боғлиқ тарзда бир қатор имтиёзлар (масалан, фойда солиғининг пасайтирилган имтиёзли ставкаларини қўллаш, божхона божлари бўйича имтиёзлар) белгилаб берилан. 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чора-тадбирлар дасттурига кўра, маҳсулот экспорт қилучи корхоналарга бериладиган имтиёзлар доираси кенгайтирилди. Жумладан, жаҳон бозорида экспорт қилаётган маҳсулотига талаб пасайган корхоналарга банк кредитларини қайтариш муддатлари пролангация қилинди, солиқ тўловлари кечиктирилгани учун пеня ҳисоблаш тўхтатиб қўйилди ва ҳ.к.

Аммо, жаҳон бозорида рақобат кураши кучайиб бораётган бир пайтда мамлакатимизнинг маҳсулот экспорт қилувчи корхоналарини қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш, уларга қўшимча имтиёз ва преференциялар бериш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш зарурлиги Президентимиз томонидан таъкидланди ва муҳим вазифа сифатида кун тартибига қўйилди.

Маҳсулотни ташқи бозорларга олиб чиқиш учун рақобатчилар, истеъмолчилар, маҳсулот экспорт қилинаётган мамлакатнинг қонунчилиги тўғрисида ахборот кўмагини бериш, давлатлараро келишувларга кўра мамлакат корхоналари учун хорижий давлатларда энг кўп қулайлик режимини яратиш, бозор ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларини (банклар, транспорт тизими ва ҳ.к) ривожлантириш, маҳсулот рекламасига кўмаклашиш каби чора-тадбирлар ҳам экспорт қилувчи корхоналар рақобатдошлигини оширишга ижобий таъсир кўрсатади.

Пойтахтимиз ва вилоят марказларида ҳар йили ўтказиб келинаётган саноат ярмаркалари, мамлакатимизнинг халқаро савдо-саноат ярмаркаларидаги иштироки маҳсулот экспорт қилувчи корхоналаримизга ўз маҳсулотларини реклама қилиш, харидор ва шериклар излаб топиш имкониятини кенгайтirmoқда, реклама харажатларини тежаш имконини бермоқда.

Ушбу ижобий тажрибадан келиб чиқиб, экспорт ярмаркаларини ўтказишни кенгайтириш, йирик экспортчи корхоналаримизни нуфузли халқаро ярмаркаларда иштирок этишга жалб этиш бўйича ҳам Ҳукумат қарорини қабул қилиш Президентимиз томонидан алоҳида вазифа этиб белгиланди.

3-боб. Мавзуни ўқитиш методикаси

3.1. Ўқитишда инновацион технологиялар

Мамлакатимиз мустақилликка эришиши билан ана шу заруриятга алоҳида диққат қаратила бошланди. Айнан ана шу зарурият туфайли Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди ва уни амалда қўллаш таклифи киритилди.

Таълим жараёнини жаҳон тажрибалари асосида ташкил қилиш, ўқувчи-талабаларни мустақил фикрлашга ўргатишга аҳамият берила бошланди. Республикамизда ҳам таълим жараёнини инновацион педагогик технологиялар асосида ташкил этишга эътибор бериш бошланди.

"Технология" - юнунча techne ва logos сўзларидан олинган бўлиб, маҳорат, санъат ва сўз, таълимот маъносини англатади. Одатда, технология ишлаб чиқаришга нисбатан қўлланилган. Технология деганда маҳсулот ишлаб чиқариш учун хом ашё, материаллар, ярим фабрикатларга ишлов бериш ёки қайта ишлаш йўллари, усуллари тушунилган. Фан-техника тараққиёти туфайли технология ҳам такомиллашиб борган.

Педагогик технология-бу таълим самарадорлигини ошириш учун қўлланиладиган ҳамда педагогика назарияси ва амалиётининг барча соҳалари билан ўзаро боғлиқ бўлган ўқитиш шакллари, методлари, воситалари, унга ёндашувлар, тизимлар, концепциялар, тенденциялар, ғояларнинг фанлараро ўзаро бирикиб ягона мажмуа тарзида ифодаланишини билдйради.

Педагогик технология деярли ярим аср давомида тадрижий равишда ривожланди ва ҳозирги даражага етди. Бу даврда ўқитиш «оғзаки - аудиовизуал-дастурлаш-мультимедиа-гипермедиа» кетма-кетлиги бўлиб алмашинди.

Педагогик технология моҳияти жихатидан бошқа технологиялар билан бир сафда туради. Чунки ҳар бир технология ўз хусусий соҳаси, методлари ва воситаларига эга. Маълум «материал» билан иш кўради. Бирок, педагогик технология инсон онги билан боғлиқ. Билим олиш, таълим бериш соҳаси сифатида мураккаб ва ҳаммага ҳам тушунарли бўлмаган педагогик жараённи ифода этиши билан ишлаб чиқариш, биологик, ахборот ва бошқа технологиялардак ажралиб туради. Унинг энг асосий ўзига хос томони, унинг «материали» - инсон.

Педагогик технология ва инсон капиталига инвестиция тушунчаларининг ҳаётга кириб келишини деярли бир даврда юз бериши бежиз эмас, Чунки ҳар иккиси ҳам соғлом мустақил фикрлай оладиган, вазиятни тўғри баҳолаб, самарали вариантни фарқлай биладиган, танлаган мутахассислиги бўйича талабга мувофиқ, малака, кўникмага эга бўлишнинг объектив зарурлигини кўрсатувчи, таъкидловчи тушунчалардир. Педагогик технологиянинг моҳияти, унга асосланиб дарс жараёнини ташкил этиш ҳақида камида ярим аср давомида илмий мунозаралар олиб бориляпти. Бу мунозараларнинг мазмуни, натижаси турли муаллифлар педагогик комиссиялар ва уюшмаларнинг таърифу тавсифларида ўз аксини топди. Бир

гурух муаллифлар педагогик технологияни ўқитишнинг замонавий воситалари мажмуаси деб ҳисоблашади, бошқалари коммуникация жараёни, учинчи гуруҳдагилар ўқитиш жараёни ва воситаларининг бир бутунлиги деб қарашади.

Иқтисодий фанларни ўрганиш анча мураккаб бўлиб, ўрганувчидан кучли ирода ва сабр-тоқат, тинимсиз изланишни, ўз устида ишлашни талаб қилади. Бунга инновацион технологияларни жорий этиш яхши натижа бериши мумкин.

Маълумотлар, далиллар ўзгариши қандай натижага олиб келиши, улар асосида тўғри хулоса чиқаришни билиш иқтисодий фанларнинг асосий мақсадларидан бири ҳисобланади.

Иқтисодий йўналиш бўйича билим олаётган ёшлар учун, айниқса, иқтисодий фанларни, аввало, иқтисодиёт назариясини чуқур ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодиёт назарияси, бошқа иқтисодий фанларни масофадан ўқитиш учун зарур электрон ўқув дарсликлари, қўлланма, услубий адабиётлар тайёрлаганда буни албатта ҳисобга олиш зарур. Лекин ҳали ана шу талабларга жавоб берадиган ўқув, услубий адабиётлар яратилганича йўқ. Уларни яратиш машаққатли меҳнатни, вақтни талаб қилади.

Жаҳон педагогикасида асосий эътибор талабаларда ана шу ҳислатларни ҳосил қилишга қаратилди. Таҷриба талабаларда айнан ана шу ҳислатлар, кўникмаларни ҳосил қилишда дарс беришнинг инновацион методларини қўллаш ижобий натижа беришини кўрсатди. Бу услублар дарс ўтишни диалог тарзда амалга оширишга, айниқса, талабаларни дарсга фаол қатнашишларини таъминлашга қаратилган.

Ҳар қандай фандан дарс ўтишда турли методларни, айниқса, инновацион методларни қўллаш зарурияти яна шуида ифодаланадики, биринчидан, бундай методларни қўллаш дарсни қизиқарли ўтиш ва талабаларни дарсга фаол қатнашишларини, иккинчидан, уларнинг диққатини ўтилаётган дарсни ўзлаштиришга қаратишларини таъминлайди.

Дарс ўтишда қўлланиладиган методларни шартли равишда: авъанавий дарс ўтиш услублари ҳамда талабалар фаоллигини оширувчи инновацион методларга ажратиш мумкин.

Авъанавий дарс ўтишда дарснинг асосий мақсади кўпроқ, тушунтиришга қаратилган бўлиб, ўқитувчи - билим берувчи, ўқувчи-талаба билим оловчи ролини бажаради. Уларни ўрганилаётган мавзунини қай даражада ўзлаштирганларини назорат қилиш жараёнида билдирган фикрларига қараб аниқланади.

Педагоглар, педагог-олимлар дарс жараёнида ўқувчи, талабалар ўртасида ҳамда улар билан ўқитувчи орасида юқори даражада ҳамкорлик урнатилса, унинг инновацион ҳисоблашади.

Одатда бундай ҳамкорлик у ёки бу муаммони ечиш йўллари билан фикрлашиб топишда, қабул қилинган қарорнинг қай даражада қўлланилган бўлишини муҳокама қилишда урнатилди. Шунга алоҳида эътибор бериш керакки, муҳокама жараёни унинг жавобларидан ҳам муҳимроқ. Таълим инновацион методларининг мақсади билим бериш эмас, балки ўқувчи,

талабаларда мустақил равишда ўқиш. Изланиш, саволларга жавоб топиш, қарор қабул қилиш кўникмаларни шакллантиришдир.

Дарс ўтишининг талабалар фаоллигини оширувчи инновацион методлари айрим адабиётларда ноанъанавий дарс ўтиш методлари деб ҳам таърифланади. Бу методлардан авваллари ҳам фойдаланилган, лекин камроқ эътибор берилган, Хозирги пайтда бутун дунёда фаол инновацион методларни қўллашни дарс ўтишининг самарали методи сифатида тан олиниб, кенг қўлланил-моқда.

Инновацион методика ўзаро ҳамкорликнинг нихоятда кўп усул ва турларини қамраб олади. Лекин методик усул қандай булишидан қатъий назар, ўқувчи талабаларнинг тажрибалари асосий таълим манбаи ҳисобланади. Ҳамкорлик асосида амалга оширилаётган методларнинг асосий хусусияти шундаки, унда ўқувчи, талаба ўзи учун ниманидир кашф қилади.

Инновацион методлар «ўқишга ва ўқишга» ўргатади. У ўқувчи-талабаларнинг нихоятда катта интеллектуал потенциалидан фойдаланиш имконини беради, уларни ўқув жараёнида фаол қатнашишларини таъминлайди. Ўқув жараёнида нафақат ҳамкорлик, балки мусобақа, беллашув элементларини ҳам қўллаш имконини беради.

Инновацион методлар талабаларни ўз фикрини ифодалаши учун кенг имконият яратиб берибгина қолмай, ўртоқларининг фикри, асослари, далилларини тинглаб, ўз фикридан қайтиши ёки фикрини тамомила ўзгартириши мумкин. Инновацион методлар бошқаларнинг фикрига ҳурмат билан қарашга, уни сабр-тоқат билан эшитишга ҳам ўргатади. Аудиторияда ҳамкорлик муҳитини яратишнинг реал имкониятини яратади.

Ўқитувчи яхши дарс беришнинг тайёр рецептига эмас, балки инновацион методларга асосланган таълим технологиясига эга булиши керак. У ижодий ҳамкорликда ишлашга ва масъулиятли қарорлар қабул қилиш учун тайёр туришга ўргатади. Таълимнинг инновацион методлари педагогларда:

- дарсда ўрганилаётган мавзуга қизиқиш уйғотишни таъминлайди;
- ўқув материални пухта ўзлаштириш имконини беради;
- ўқувчи, талабанинг тахлилий фикрлашини ривожлантиради;
- барча ўқувчи, талабаларни ўқув жараёнига тортиш, фаоллигини ошириш учун шароит яратади;
- гуруҳда кўнгилдагидек ижобий психологик иқлим, муҳит яратади.

Дарс бериш жараёнида турли методларни қўлланиши ҳозирги пайтда кенг тарғиб қилинаётганига қарамай ҳали қутилган натижага эришилгани йўқ. Бунинг қатор сабаблари қуйидагича:

- дарс жараёнини турли методлар асосида ташкил этиш, методларни қандай қўллаш бўйича методик қўшимчаларнинг йўқлиги;
- инновацион методларни қўллаш бўйича ўтказиладиган дарсларга тайёргарликнинг кўп вақт ва маблағ талаб қилиши;
- инновацион методларни кенг қўллаш учун барча олий ва ўрта махсус ўқув юртларида моддий базанинг етарли эмаслиги;

- инновацион методларни кенг қўллаб, дарс ўтиш уқитувчидан чуқур билим ва маҳорат талаб қилиши;
- барча ўқитувчиларни бунга бирдай жалб қилишнинг қийинлиги ва хоказолар.

Бундан ташқари, ўқув жараёнини ташкил этишдаги қийинчиликлар ва камчиликлар ҳам турли методларни қўллаб, дарс ўтишга тўсқинлик қилади.

Ўқиш жараёнини ташкил этишдаги қийинчиликлар:

- а) бутун ўқув жараёнини ташкил қилишга тегишли;
- б) ўқув материалининг маълум бир қисмига тегишли бўлиши мумкин.

Камчиликлар эса:

1. умумий характерга эга бўлган;
2. ўқув жараёнидаги индивидуал тусиклар;
3. гуруҳ туфайли келиб чиққан қийинчилик;
4. дарс жараёнини ташкил қилишдаги қийинчиликлар туфайли келиб чиққан тусикдир.

Дарсни ташкил қилиш билан боғлиқ қийинчиликлар шовкин, сурон танаффус, дарсни бошқалар томонидан бўзилиши туфайли келиб чиқиши мумкин.

Дарс жараёнида қўлланиши керак бўлган техник воситалар, дарслик, зарур ўқув қуроллари етишмаслиги кабилар ҳам қийинчиликлар. Ўқитишни ва фанни пухта билмаслиги, фанга доир янгиликларда хабардор эмаелиги, ўзини бирор-бир айби бор ёки бирор нареа етиҳмаётгапдай тўтиши ҳам дарс ўтишда қийинчилик туғдиради.

Талабаларнинг дарсда ўзини тута билмаслиги, ўзаро рақобатлашуви, ҳам дарс ўтказишга - тўсиқ бўлиши мумкин. Дарс ўтишда юз берадиган турли камчиликлар натижасида талабаларнинг ўқишдан кўнгли совийди. Бу индивидуал, рухий ва интеллектуал қобиляти даражасига нисбатан ўзлаштириш даражасини тушиб кетишида ифодаланади. Дарсда педагог инновацион методларни қўллаши учун шахсий тажриба талаб қилинади. Инновацион метод ва уларни қўллаш хакида кўплаб ўқув, услубий адабиётларни ўқиш мумкин. Лекин уларни қўллаш малакасига эса бевосита ана шу жараёнда ўзи қатнашибгина эга бўлиши, кўникма ҳосил қилиши мумкин.

3.2. Маъруза машғулоти методикаси

Мавзу. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтириш йўналишлари

Маъруза машғулотининг ўқитиш технологияси

Вақти – 2 соат	Талабалар сони: 45-60 нафар
Ўқув машғулотининг шакли	Кириш, визуал маъруза

Маъруза машғулотининг режаси	1. Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлиги. 2. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари 3. Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асослари 4. Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва йўллари 5. Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари 6. Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг муҳим шарти сифатида
<i>Ўқув машғулотининг мақсади:</i> Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтириш йўналишлари тўғрисида билимларни ҳамда тўлиқ тасаввурни шакллантириш.	
<i>Педагогик вазифалар:</i> - Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлигини тушунтириш; - Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари тушунтириш; - Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини тавсифлаш; - Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва аҳамиятини тушунтириш; - Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш; - Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш йўналишларини ўргатиш.	<i>Ўқув фаолиятининг натижалари:</i> Талаба: - Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлигини изоҳлайди; - Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари ўзлаштиради; - Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини айтиб беради; - Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва аҳамиятини тушунтириб бера олади; - Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари ҳақида тасаввур ҳосил қилади; - Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш хусусиятларини ўрганади.

Ўқитиш услуби ва техникаси	Визуал маъруза, блиц-сўров, баён қилиш, кластер, “ҳа-йўқ” техникаси
Ўқитиш воситалари	Маърузалар матни, проектор, тарқатма материаллар, график органайзерлар.
Ўқитиш шакли	Жамоа, гуруҳ ва жуфтликда ишлаш.
Ўқитиш шарт-шароити	Проектор, компьютер билан жиҳозланган аудитория

Маъруза машғулотининг технологик картаси

Босқичлар, вақти	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи	талаба
1-босқич. Кириш (10 мин.)	1.1. Мавзу, унинг мақсади, ўқув машғулотидан кутилаётган натижалар маълум қилинади.	1.1. Эшитади, ёзиб олади.
2-босқич. Асосий (60 мин.)	2.1. Талабалар эътиборини жалб этиш ва билим даражаларини аниқлаш учун тезкор савол-жавоб ўткази. - таваккалчиликни бошқариш деганда нимани тушунаси? -таваккалчилик ва ноаниқлик, ҳамда улар орасидаги фарқни тарифланг? - таваккалчиликни турлари айтинг? 2.2.Ўқитувчи визуал материаллардан фойдаланган ҳолда маърузани баён этишда давом этади. Таваккалчиликни бошқариш методолигияси ва таваккалчилик турлари тушунчаларини шарҳлайди. 2.3. Таваккалчиликни бошқариш принципларини айтиб беради;Таваккалчиликни бошқариш назарияси - иқтисодиёт ва бошқариш назариялари тўғрисидаги тақдиротни намоиш қилади. 2.4. Талабаларга мавзунинг асосий тушунчаларига эътибор қилишни ва ёзиб олишларини таъкидлайди.	2.1. Эшитади. Навбат билан бир-бирини такрорламай атамаларни айтади. Ўйлайди, жавоб беради. Жавоб беради ва тўғри жавобни эшитади. 2.2. Схема ва жадваллар мазмунини муҳокама қилади. Саволлар бериб, асосий жойларини ёзиб олади. 2.3. Эслаб қолади, ёзади. Ҳар бир саволга жавоб беришга ҳаракат қилади.

3-босқич. Якуний (10 мин.)	3.1. Мавзуга якун ясайди ва талабалар эътиборини асосий масалаларга қаратади. Фаол иштирок этган талабаларни рағбатлантиради. Мустақил иш учун вазифа: “таваккалчилик” сўзига кластер тузишни вазифа қилиб беради, баҳолайди.	3.1. Эшитади, аниқлаштиради. 3.2. Топшириқни ёзиб олади.
----------------------------------	---	---

Визуал материаллар

1-савол. Таваккалчиликни бошқариш ва унинг турлари.

1-илова.

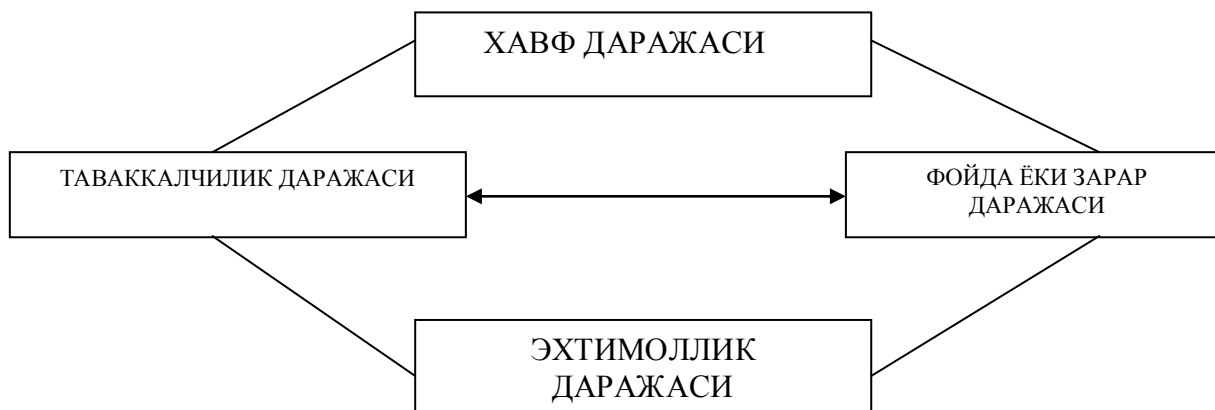
Таваккалчилик – бу бирон иш билан шуғулланиш оқибатида зарар кўриб қолишдан қутулиб қолиш имкониятидир.

Таваккалчилик – бу ресурс ёки даромаддан тўла ёки қисман йўқотиш хавфи.

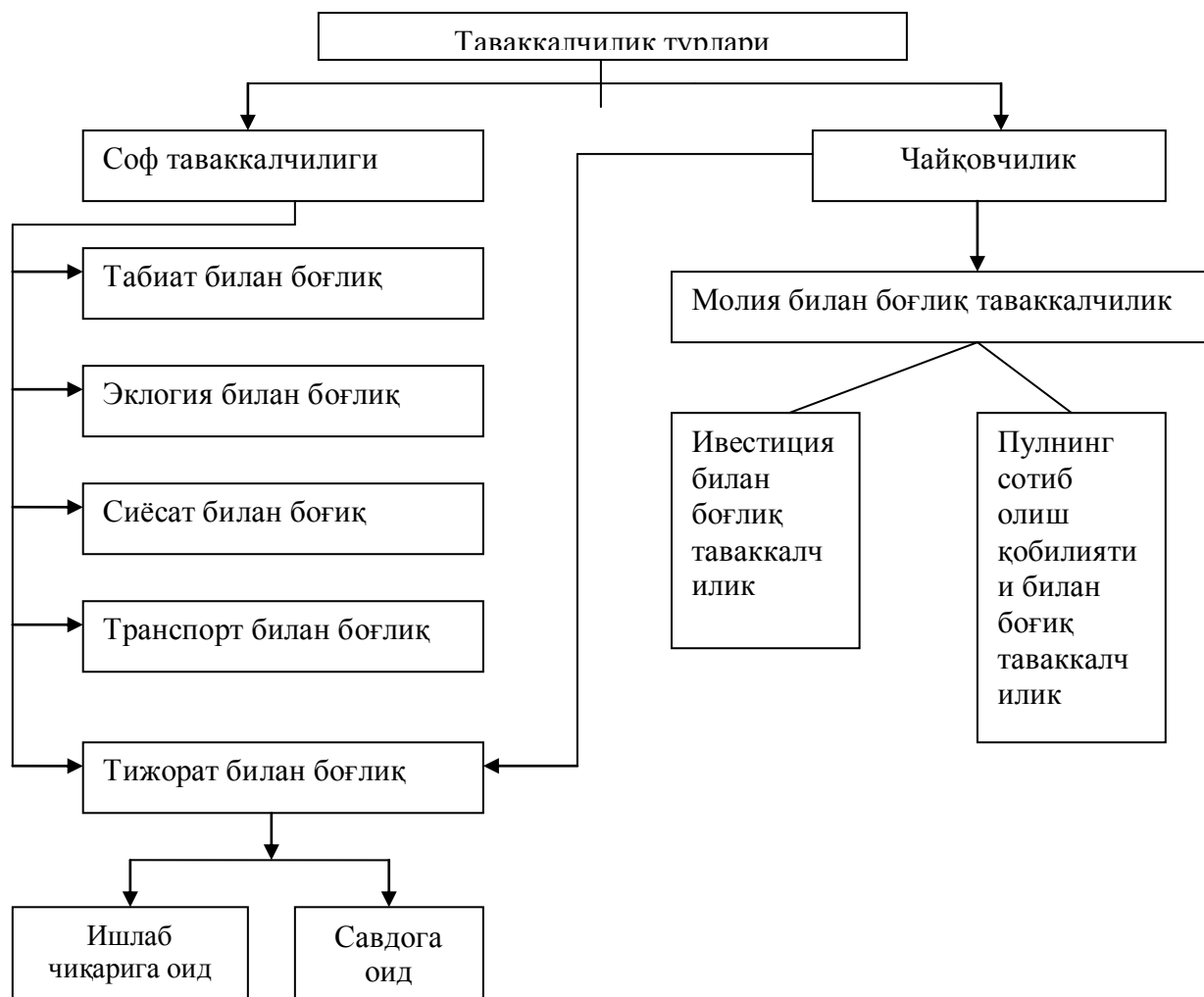
Таваккалчиликни бошқаришдан мақсад - бу корхонани фақат банкротликдан сақлаб қолиш эмас, балки қандай шароитда бўлса ҳам фойдани минимал даражадан паст бўлишига йўл қўймасликдир.

2- илова.

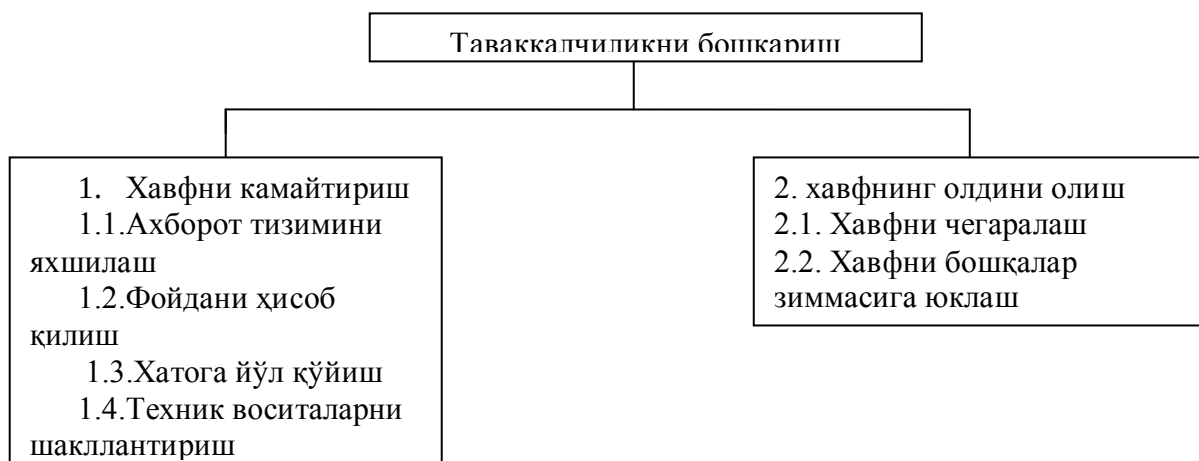
1-чизма. Таваккалчилик жараёни

2-чизма. Таваккалчилик таснифи

3-чизма. Таваккалчиликни пасайтириш

3.3. Амалӣй машғулот методикаси

Амалиёт машғулотини олиб бориш технологияси

Талабалар сони: 25-30 нафар	Вақти – 2 соат
Машғулот шакли	Амалий машғулоти олиб бориш технологияси
Амалиёт режаси	1. Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлиги. 2. Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари 3. Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асослари 4. Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва йўллари 5. Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари 6. Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг муҳим шарт сифатида
Ўқув машғулотининг мақсади	ўқув курси ҳақида умумий тасаввурни бериш.
Педагогик вазифалар:	Талабаларга курс бўйича тўлиқ тушунчалар бериш, уларни билимларини синаш
- Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлигини тушунтириш; - Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари тушунтириш; - Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини тавсифлаш; - Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва аҳамиятини тушунтириш; - Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий	Талаба: - Таваккалчилик тушунчаси, унинг турлари ва бошқаришнинг зарурлигини изоҳлайди; - Корхонада ишлаб чиқариш таваккалчилигини баҳолаш усуллари ўзлаштиради; - Корхоналар фаолиятида ишлаб чиқариш таваккалчилиги чегаралари, иқтисодий ва ҳуқуқий асосларини айтиб беради; - Ишлаб чиқаришда таваккалчиликни камайтириш зарурлиги ва аҳамиятини тушунтириб бера олади; - Суғурталаш орқали ишлаб чиқариш таваккалчилигини камайтиришнинг асосий масалалари ҳақида тасаввур ҳосил қилади; - Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш хусусиятларини ўрганади.

масалалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш; - Корхоналар рақобатдошлигини таъминлаш йўналишларини ўргатиш.	
Ўқитиш усуллари-техникаси	Амалий машгулот, «жамоа бўлиб ишлаш» усули; Гуруҳларда ишлаш усули.
Ўқитиш воситалари	Маъруза матни, компьютер слайдлари, доска эксперт варақлари, графиклардан фойдаланиш
Ўқитиш шакллари	фронтал, коллектив иш
Ўқитиш шароити	Техник воситалар билан таъминланган, гуруҳларда ишлаш усулини куллаш мумкин бўлган аудитория.
Мониторинг ва баҳолаш	Тест, оғзаки саволлар, блиц-сўров

Амалий машғулотни технологик картаси

Иш босқич-лари	Ўқитувчи фаолиятининг мазмуни	Тингловчи фаолиятининг мазмуни
1-босқич.	1.1.Ўқув машғулотни 1,2 саволларни, таҳлил қилади ва ўқув фаолияти натижаларини айтади.	Мавзу номини ёзиб оладилар
Мавзуга кириш. (15 мин)	1.2.Тингловчиларнинг машғулотдаги фаолиятини баҳолаш кўрсаткичлари ва мезонлари билан таништиради (1-илова(1.1.))	Ёзиб оладилар
2 -босқич. Асосий бўлим. (55 мин)	2.1 Саволлар бериб суҳбат тарзида тингловчилар билимларини жонлантирилади (1-илова).	Қўйилган саволларга жавоб тайёрлайдилар.
3-босқич.	3.1. Мавзу бўйича якунловчи хулосалар қилади.	Саволлар берадилар

Якунловчи и (10 мин)	3.2. Мавзу мақсадига эришишдаги тингловчилар фаолияти таҳлил қилинади ва баҳоланади.	
	3.3.Мавзу бўйича билимларни чуқурлаштириш учун адабиётлар беради.	Ёзиб оладилар.

1- илова.

Гуруҳ билан ишлаш қоидалари

Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси:

- ўз шерикларининг фикрларини ҳурмат қилишлари лозим;
- берилган топшириқлар бўйича фаол, ҳамкорликда ва масъулият билан ишлашлари лозим;
- ўзларига ёрдам керак бўлганда сўрашлари мумкин;
- ёрдам сўраганларга кўмак беришлари лозим;
- гуруҳни баҳолаш жараёнида иштирок этишлари лозим;

2-илова

Гуруҳлар учун топшириқлар.

1- гуруҳ.

Таваккалчилик, таваккалчиликни камайтириш тушунчаларининг мазмунини ёритинг.

“таваккалчик” сўзига кластер тузинг.

2- гуруҳ.

Таваккалчилик ва ноаниқлик, ҳамда улар орасидаги фарқни тарифланг.

“Таваккалчилик ва ноаниқлик” тушунчасига кластер тузинг.

3- гуруҳ.

Таваккалчилик элементларига нималар киради?

“Таваккалчилик ва ноаниқлик” тушунчасига кластер тузинг.

3-илова.

“Инсерт усули”

Инсерт - самарали ўқиш ва фикрлаш учун белгилашнинг интерфаол тизими ҳисобланиб, мустақил ўқиб-ўрганишда ёрдам беради. Бунда маъруза мавзулари, китоб ва бошқа материаллар олдиндан талабага вазифа қилиб берилади. Уни ўқиб чиқиб, «V; +; -; ?» белгилари орқали ўз фикрини ифодалайди.

Матнни белгилаш тизими

(v) - мен билган нарсани тасдиқлайди.

(+) – янги маълумот.

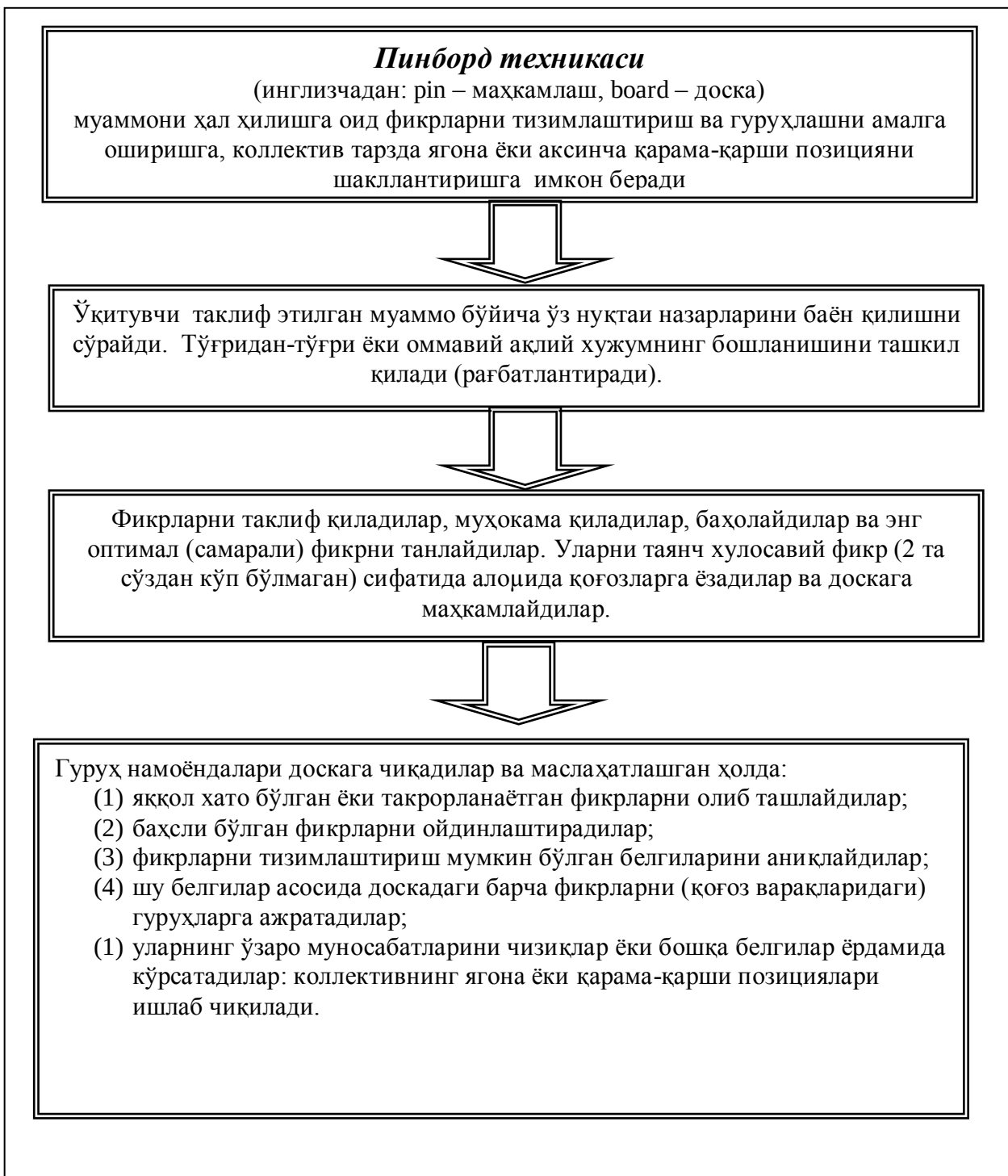
(-) – мен билган нарсага зид.

(?) – мени ўйлантирди. Бу борада менга қўшимча маълумот зарур.

Инсерт жадвали

Тушунчалар	V	+	-	?
Таваккалчилик				
Таваккалчиликни бошқариш				
Таваккалчиликни турлари				
Хавф ва хатарни олдини олиш йўллари				
Таваккалчилик элементлари				

Пинборд техникаси

ХУЛОСА

Жаҳон иқтисодиётида глобаллашув жараёнларининг жадаллашуви хўжалик юритиш фаолиятини ташкил этиш ва унда таваккалчиликни бошқариш масалаларида жиддий муаммолар юзага келган. Мавжуд амалий ҳолат натижалари асосида қайд этиш мумкинки, корхонада таваккалчиликни бошқариш ва уни қўллаш ҳамда минималлаштиришга олиб кўлувчи чора-тадбирларда ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлган жиҳатлар мавжуд.

Бозор муносабатлари шароитида иқтисодий таваккалчиликни ҳисобга олиш ва баҳолаш, бошқарув назарияси ва амалиётининг муҳим таркибий қисми сифатида мустақил назарий, амалий аҳамият касб этади. Аксарият бошқарув қарорларини таваккалчилик шароитида қабул қилиниши бир катор-гўлик ахборотларни мавжуд эмаслиги, ўзаро қарама-қарши ғоялар, эҳтимоллик элементлари ва бошқа кўпгина омиллар билан боғлиқ.

Миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларида турли мулкчилик асосидаги корхоналарда таваккалчиликни бошқаришни амалда қўллаш ишлари жараёнлари ташкил этилар экан, ҳар соҳаларда ташкил этилаётган корхоналар сони йилдан-йилга ошиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Бугунги кунда кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари томонидан вилоят бўйича олганда ялпи ички маҳсулотнинг 55 фоиздан ортиғи яратилди. Бу эса республикадаги худди шундай кўрсаткич билан тенглашганлигини намоён қилади.

Жаҳон молиявий ва иқтисодий инқирози шароитларида фаолият кўрсатаётган жамоа ва раҳбарияти ўз таваккалчиликларини минималлаштириш йўналишида қуйидаги асосий муаммоларга дуч келмоқдалар:

1. Корхонада техника воситалари билан таъмирлаш билан боғлиқ соҳаларда сезиларли даражадаги ўзгаришлар кузатилмаяпти. Бу муаммони ҳал этишда таваккалчиликни бошқаришда ўзига хос муаммолар маълум.

2. Давлат идораларида ишлаётган айрим раҳбар ва маъмурий ходимларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий соҳадаги билим савиясини оширишга бўлган чора-тадбирлар кўриб борилмаяпти. Бу ўз навбатида бундай корхоналар фаолиятида таваккалчиликни бошқариш ва ташкил этишда ўзига хос қийинчиликлар келтириб чиқармоқда.

3. Ушбу корхонага хизмат кўрсатувчи инфратузилма муассасаларида ишлаётган мутахассислар томонидан кўрсатилиши керак бўлган хизматларда бюрократик элементларнинг мавжудлиги.

4. Техника воситаларини таъмирлаш билан боғлиқ соҳаларда фаолият кўрсатаётган айрим ишчи ходимларнинг масъулиятидаги заифлик ҳолатлари бошқа жамоа аъзоларига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Юқоридаги бу каби муаммолар миллий иқтисодиётимиздаги корхоналарда ишлаб чиқариш таваккалчилигини бошқаришда салбий вазиятлар келтириб чиқармоқда. Шу нуқтаи-назардан бу муаммоларни ҳал этиш мақсадида қуйида келтирган таклифларни ишлаб чиқдик:

1. Корхона раҳбарияти томонидан таваккалчиликни самарали қўлланишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлаш ишлаб чиқиш.

2. Корхонанинг молиявий ҳолатини доимий назоратини ўрнатиб бориш ва уни аудитини ташкил этиш. Бунинг учун корхона жамоаси аъзолари ҳуқуқий таълим олишлари ва ўз фаолиятларида қонунга суянишлари керак. Шунингдек, адвокат хизматларидан фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

3. Корхона миқёсида тадбиркорликни жорий этиш ва бунинг давлат томонидан ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар асосида юритишни ташкил этиш.

4. Корхона фаолиятини ривожланиб бориш жараёнларини таҳлил қилиш мақсадида ҳар ойлик мониторинглар ўтказиш. Бунинг учун корхона молия бўлиmlари орқали бошқариш ва назоратини ўрнатиш лозим.

5. Ушбу корхона фаолиятини бошқариб бориш учун кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш, бунинг учун тегишли чора-тадбирларни кўриб бориш.

Берилган таклифларни қўллаш нафақат корхона миқёсида, балки бошқа корхоналар миқёсида ҳам амалга ошириш фойдадан ҳоли эмас. Бу таклифлар қисман бўлсада, миллий иқтисодиёт таркибидаги корхоналарни ривожланиши учун тўртки беради. Бунинг учун маҳаллий бошқарув раҳбарлари ва тадбиркорлар ўз фаолиятларини бозор муҳитига мос олиб боришлари шарт.

Хулоса қилиб айтганда, корхона фаолиятида таваккалчиликни самарали бошқариш орқали миллий иқтисодиётнинг ҳам юксалишига олиб келувчи кўрсаткичларга эга бўлишимиз мумкин. Фақатгина таваккалчиликни минималлаштиришда ҳатога йўл қўймасдан ҳўжалик юритишни олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса давлатнинг қўллаб-қувватловчи механизми фаолиятини яхшилаб бориш ҳукуматимиз, қолаверса жамиятимизнинг асосий вазифаларидандир деб ҳисоблаймиз.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Т.: Ўзбекистон, 2009. – 40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрдаги “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонуни. -Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. № 3 - Т.: Адолат, 2004. – 7-9 б.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари

3. “Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” : Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 февралдаги ПФ-4191-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами – 9 сон – 2010- 9 март.
4. “Баркамол авлод йили” давлат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида: ЎзР Президентининг Фармойиши. 2009 йил 9 декабрь //Халқ сўзи. -2009. - № 238. – мо декабрь. – 1 б.
5. “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 26.01.2009 й. N ПК-1046
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ”Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Фармони// Халқ сўзи, 2005 , 15 июн.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган хисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида” Фармони// Халқ сўзи, 2005,15 июн.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси вазирликларининг ҳуқуқий- меъёрий ҳужжатлари

- 8.Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистон Республикаси, Президентининг “Аҳоли бандлигини ошириш ҳамда меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такомиллаштириш чора- тадбирлари тўғрисида” 2007 йил бапрелдаги ПК-616 сонли қаролрни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида”ги қарори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг Ахборотномаси, 2007, №5
- 9.«Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбат-лантириш чоратадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 5 январдаги ПФ-3706-сон

Фармони.Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.1-сон (189), январь , 2006.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

10.Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги янада юксалтиришдир/И.А.Каримов. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. – 34-50 б.

11.И.А.Каримов Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари/-Т.: Ўзбекистон, 2009.-56 б.

12.И.А.Каримов. “2008 йилда республикани ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифаларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза” “Халқ сўзи”, 2009 й.14 феврал, № 33-34 (4696-4697)

13.Каримов И.А. “Бизнинг бош мақсадимиз –жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир”. –Т.: Ўзбекистон, 2005. – 136 б.

14.Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор. Халқ сўзи, 2006 йил 25 феврал.

15.Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Халқ сўзи, 2016 йил 16 январ.

V. Дарсликлар

16.Первозванский А.А., Первозванский Т.Н. «Финансовый риск: расчет и риск». Учебник.- М., «Инфра-М» 2005.-215 стр.

17.Балабанов И.Т. Риск и менеджмент.- М.: «Финанс и статистика» Учебник. 2009. – 250 с.

18.Первозванский А.А., Первозванская Т.Н. Финансовый риск: расчет и риск. - М.: Инфра – М, 2009. 300 с.

19.Тепман М.Н. Риск в экономике. – М.: ЮНИТИ, 2009 278 стр

20.Глухов В.В. Менеджмент: Учебник. 3- изд.- СПб Питер, 2009.- 608 с.

21.Фархутдинов Р.А. Производственный менеджмент. Учебник. - СПб.: Питер, 2008.- 496 с.

22.Баринов В.А., Харченко В.Л. Стратегический менеджмент: Учебное пособие.- М.: ИНФРА-М, 2008.- 285 с.

VI. Ўқув қўлланмалар

23.А.С.Шапкин. Экономические и финансовые риски. Учебные пособие.- М. 2005.-250 стр.

24.Чернова Г.В. Практика управления рисками на уровне предприятия.

Учебное пособие.- СПб. Питер 2004.-300 стр.

25.Ш.Зайнутдинов, Ж.Тўраев, В. Тошбоев “Таваккалчиликни бошқариш” ўқув қўлланма. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашрети, - Т.: 2005. 128 б.

26. Черникова Г.В. Практика управления рисками на уровне предприятия.СПб.: Питер,2009. – 366 с.

27.Круглова Н. Ю., Круглов М. И. Стратегический менеджмент. Учебник. М.: РДЛ, 2006.-402 с.

28.Лагоша Б. А. Оптимальное управление в экономике. Учебное пособие. М.: Финансы и статистика. 2005.-210 с.

VII. Интернет сайтлари

31.www.google.ru.

32.www.reviem.uz

33.www.cer.uz

34.www.obo.ru.